

Research Paper

What is criticism in social sciences; A theoretical study

Reza Safari Shali^{1*}, Affan Khodamoradi², Elham Sakhaei³

Received: Apr. 8, 2025; Accepted: Jun. 8, 2025

ABSTRACT

Social criticism is considered one of the most fundamental concepts in modern social sciences, which has played a pivotal role in the analysis of power structures, dominant ideologies, and social representations since the Enlightenment. The present study, relying on the documentary method and a qualitative approach, analyzes and compares four prominent schools of thought - the Frankfurt School, feminism, post-colonial studies, and post-modernism - that have been more loyal to the social critical movement than other schools of thought, in relation to social criticism. The data were collected through a systematic review of theoretical texts and previous studies and examined with an analytical approach. The results of this analysis show that although these schools differ in terms of epistemological foundations, methodology, and historical origins, they all consider criticism to be a political, revealing, and liberating act that aims to deconstruct dominant discourses and challenge the status quo. Based on these analyses, the present study extracts five key components of social criticism—politicalness, exposure, liberation, focus on the underdog, and social construction of reality—that are considered in all four schools of thought, and provides a theoretical framework for analyzing and evaluating critical discourses. The present study has attempted to present a structured picture of the nature and function of social criticism in the theoretical context of contemporary schools of thought through case analyses.

Keywords: Social criticism, Frankfurt school, feminism, post-colonial studies, post-modernism

1. Associate Professor of Sociology, Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, Tehran, Iran

✉ reza_safaryshali@khu.ac.ir

* Corresponding Author

2. PhD Student of Sociology, Cultural Policy Making, Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, Tehran, Iran

✉ affankhodamoradi@gmail.com

3. PhD Student of Sociology, Social Issues Studies, Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, Tehran, Iran

✉ elhamsakhaee74@gmail.com

INTRODUCTION

Critique has been a companion of human thought throughout history, but it was during the Enlightenment that it evolved into a scientific and academic approach, replacing mythological thinking with analytical and critical reasoning. The eighteenth century was rightly called both the “Age of Philosophy” and the “Age of Critique,” since in this era critique became a creative and fundamental force for intellectual transformation; hence, the Enlightenment may justly be regarded as the “Age of Criticism.” Sociology, as one of the major outcomes of this period, is inherently intertwined with critique and has consistently employed it to evaluate, analyze, and reveal social structures. In the social sciences, critique extends beyond the mere rejection or acceptance of ideas; it challenges prevailing assumptions, strengthens the coherence of theories, and uncovers the dynamics of power and ideology.

For this reason, sociology can be regarded as a “science of critique,” although the diversity of critical approaches across different schools of thought highlights the need for theoretical inquiry into shared criteria of criticism. Within this context, classical traditions of sociology such as Marxism and structuralism, while maintaining a critical outlook, did not regard social criticism as their central mission. In contrast, later schools of thought—most notably the Frankfurt School, feminism, postcolonial studies, and postmodernism—have embraced social critique as a foundational and defining task of their intellectual projects.

METHODOLOGY

The present study used a library and documentary method, because relevant specialized texts are the only source of answers to the research questions. This method is qualitative in nature and is based on systematic analysis and inference from data and written sources. The data were collected through convenience sampling and theorizing from sources related to the schools under study, and after classification, they were analyzed in a structured manner. The documentary method involves descriptive, interpretive, and critical examination and focuses on the explicit content of documents as the basis for analysis, rather than the researcher’s subjective interpretation. Accordingly, this method enables a rigorous, coherent, and well-founded examination of the theories and perspectives relevant to the research.

FINDINGS

All four theoretical perspectives examined in this study—the Frankfurt School, feminism, postcolonial studies, and postmodernism—adopt a critical view of the social world. Each defines social criticism based on its own epistemological and ontological assumptions, yet common criteria can be identified across these perspectives.

1. Social Construction of Reality:

All of these schools believe that social realities are neither inherent nor eternal, but are constructed through the interactions of social groups. Due to power inequalities between groups, these realities often reflect the interests of dominant groups. The Frankfurt School focuses on the role of power, ideology, and dominant discourses in shaping social reality; Feminism sees gender realities as a product of patriarchal domination; Postmodernism emphasizes challenging truth and accepting a plurality of meanings; And postcolonial studies show that the realities of non-Western social communities are shaped through distorted and hegemonic representations.

2. Political Nature of Critique

Criticism, in all four schools, is a theoretical activity and political action that confronts structures of power and domination. The Frankfurt School deals with exposing dominant ideologies and the reproduction of inequalities; Feminism criticizes patriarchal structures and gender inequality; Postmodernism questions established grand narratives; and Postcolonial Studies targets colonial and neo-colonial structures, emphasizing decolonization of knowledge and redefinition of identities.

3. The issue of subordinates

All of these schools emphasize attention to marginalized or subordinate groups. In the Frankfurt School, the subaltern include the working class and those influenced by media ideologies; in Feminism, women and gender minorities are given attention; In postmodernism, the subaltern is seen as a product of power networks and social discourses In postcolonial studies, colonized peoples and non-Western societies are considered subaltern. These schools emphasize defending the rights of the subaltern and amplifying their voices.

4. Critique as Revelation

In all four schools, criticism serves as a tool to reveal the hidden mechanisms of power and domination. The Frankfurt School focuses on revealing hidden ideologies and the logic of instrumental rationality; Feminism focuses on exposing patriarchal structures and socially imposed gender roles; Postmodernism reveals the instability of absolute truths and the influence of power on knowledge; and Postcolonial Studies exposes colonial discourses and the process of “othering.”

5. Critique as a Means of Emancipation

All four schools maintain that criticism should be emancipatory, challenging domination, false ideologies, and entrenched power structures. In the Frankfurt School, emancipation is achieved through critical awareness and ideological critique; in Feminism, through redefining gender roles and challenging patriarchy; in

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

Postmodernism, by deconstructing grand narratives and embracing plurality; and in Postcolonial Studies, through decolonization and reclaiming marginalized voices.

Collectively, these four approaches demonstrate that social critique is not only a theoretical analysis but also a political action, a tool for exposing structures of domination, and a means for the emancipation of the subaltern.

CONCLUSION

The research findings show that all four theoretical approaches examined—the Frankfurt School, feminism, postcolonial studies, and postmodernism—take a critical approach to the social world and define social criticism based on their own epistemological and ontological assumptions. Despite their theoretical differences, the five key concepts—'social construction of reality,' 'politicalness,' 'the issue of the marginalized,' 'disclosure,' and 'emancipation'—are common to these schools and play a fundamental role in analyzing and critiquing power structures.

These schools believe that social realities are not absolute and are always socially constructed; therefore, inequalities, forms of domination, and dominant narratives must be reviewed and critiqued. In this framework, social critique is simultaneously a political act that challenges discursive, institutional, and cultural forms of dominance, while reclaiming the voices of the underprivileged—from workers and women to colonized peoples and cultural minorities.

The process of disclosure, as the central task of social critique, exposes the hidden mechanisms of power and domination and creates the conditions for emancipation. Liberation from domination, within each school and depending on its specific context, entails confronting capitalist ideologies (Frankfurt), redefining gender roles and critiquing the patriarchal system (feminism), decolonizing and reconstructing subordinate identities (postcolonialism), and dismantling grand narratives while embracing plurality (postmodernism). These results indicate that social critique is a multifaceted tool, simultaneously facilitating theoretical analysis, political action, and the pursuit of liberation.

NOVELTY

The present study adopts a comparative approach to examine various dimensions of critique across four critical schools of thought. While acknowledging the epistemological differences among the studied schools, it identifies shared categories to establish a conceptual link between them, thereby clarifying the nature of social critique. This perspective on social critique represents one of the novelties of the present research.

CONFLICT OF INTEREST

No conflict of interest has been declared by the authors.

BIBLIOGRAPHY

- Adorno, T., & Horkheimer, M. (2008). *Diyālektik-e Rowshan-garī: Qata'āt-e Falsafī* [Philosophische Fragmente = Dialectic of enlightenment: philosophical fragments] (M. Farhadpour & O. Mehregan, Trans.; 3rd ed). Tehran, Iran: Gam-e No Publishing. (Original work published 2002) [In Persian]
- Ahmed, J. U. (2010). Documentary research method: New dimensions. *Indus Journal of Management & Social Sciences*, 4, 1–14.
- Bargetz, B., & Sanos, S. (2020). Feminist matters, critique and the future of the political. *Feminist Theory*, 0(0), 1–16. doi:10.1177/1464700120967311
- Baudrillard, J. (1993). *Symbolic exchange and death*. SAGE Publications Ltd.
- Bayu, E. K. (2019). A comparative analysis on the perspectives of African feminism vs. Western feminism: Philosophical debate with their criticism and its implication for women's rights in Ethiopia context. *International Journal of Sociology and Anthropology*, 11(4), 54–58. doi:10.1177/1464700120967311
- Campbell, R., & Wasco, S. M. (2000). Feminist approaches to social science: Epistemological and methodological tenets. *American Journal of Community Psychology*, 28(6), 773–791.
- Cassirer, E. (2010). *Falsafe-ye Rowšangarī* [The Philosophy of Enlightenment] (Y. Mowghan, Trans.). Tehran, Iran: Niloufar Publishing. [In Persian]
- Crawford, M. (1989). Feminist theory, feminist psychology. *Psychology of Women Quarterly*, 13(4), 477–491. doi:10.1111/j.1471-6402.1989.tb01015.x
- de Beauvoir, S. (2000). *Jens-e Dovom* [The Second Sex] (Q. Sanavī, Trans.). Tehran, Iran: Tūs Publishing. [In Persian]
- Dirlik, A. (1994). The postcolonial aura: Third world criticism in the age of global capitalism. *Critical Inquiry*, 20(2), 328–356. doi:10.1086/448714
- Ebrahimi Minagh, J., Amiri, M., & Ameri, M. (2007). *Maktab-e Frankfurt va nazariye-ye enteqadi (āra' va nazariyaha)* [Frankfurt School and critical theory (views and theories)]. *Social Sciences Research Journal*, 1(4), 65–88. [In Persian]
- Ershad, F. (2006). *Jāyghāh-e Naqd dar Āmūzesh-e 'Olūm-e Ejtemā'ī: Bastrī barā-ye Tose'e-ye 'Olūm-e Farhangī* [The Position of Critique in Social Sciences Education: A Basis for the Development of Cultural Sciences]. *Critical Studies of Humanities Texts and Programs*, 17, 5–34. [In Persian]
- Finlayson, J. G. (2009). Morality and critical theory: On the normative problem of Frankfurt School social criticism. *Telos*, 2009(150), 57–74. doi:10.3817/0309146007
- Fraser, M. (2002). What is the matter of feminist criticism?. *Economy and Society*, 31(4), 606–625. doi:10.1080/0308514022000020715

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

- Fuchs, C., & Sandoval, M. (2008). Positivism, postmodernism, or critical theory? A case study of communications students' understandings of criticism. *Journal for Critical Education Policy Studies*, 6(2), 112–141.
- Gandhi, L. (2012). *Pasā-este 'mār-garāyī* [Postcolonialism] (M. Alamzade & H. Kakasoltani, Trans.). Tehran, Iran: Cultural and Social Studies Research Institute. [In Persian]
- Garlitz, D., & Zompetti, J. (2023). Critical theory as post-Marxism: The Frankfurt School and beyond. *Educational Philosophy and Theory*, 55(2), 141–148.
- Hafezniya, M.R. (2019). *Moqadame-ī bar Raveš-e Tahqiq dar 'Olūm-e Ensānī* [An Introduction to Research Methods in the Humanities]. Tehran, Iran: SAMT Publishing. [In Persian]
- Haghighi, Sh. (2000). *Gozār az Modernīte? Niče, Fūkū, Lyūtār, Derridā* [Transition from Modernity? Nietzsche, Foucault, Lyotard, Derrida]. Tehran, Iran: Āgāh Publishing. [In Persian]
- Haraway, D. (1988). *Primate visions: Gender, race, and nature in the world of modern science*. New York: Routledge.
- Hoseini, S. M., & Keshavarz, S. (2017). *Nahādīnī-sāzī-ye Farhang-e Naqd dar Jāme'e-ye Elmi bā Kodām Pārādāym yā Bonyān-e Elmi: Modernism, Postmodernism yā Āshūb-Pichidegi?* [Institutionalizing a Culture of Critique in the Academic Community: Which Paradigm or Scientific Basis? Modernism, Postmodernism, or Chaos-Complexity?]. *Critical Studies of Humanities Texts and Programs*, 7, 29–53. [In Persian]
- Karim, M.H.B.A., & Azlan, A.A. (2019). Modernism and postmodernism in feminism: A conceptual study on the developments of its definition, waves and school of thought. *Malaysian Journal of Social Sciences and Humanities*, 4(1), 1–14.
- Kivisto, P. (1999). *Andīsh-hā-ye Bonyādī dar Jāme'e-shenāsī* [Fundamental Ideas in Sociology] (M. Saburi, Trans.). Tehran, Iran: Ney Publishing. [In Persian]
- Lash, S. (2004). *Jāme'e-shenāsī-ye Post-modernism* [Sociology of Postmodernism] (S. Behyan, Trans.). Tehran, Iran: Qoqnus Publishing. [In Persian]
- Lone, F.A. (2023). Postmodernism: A critical analysis. *International Journal for Multidisciplinary Research*, 5(4), 1-4.
- Lyotard, J.F. (2016). *Vaz'iyat-e Post-modern: Gozāreshī darbāre-ye Dānesh* [The Postmodern Condition: A Report on Knowledge] (H. Nozari, Trans.). Tehran, Iran: Gam-e No Publishing. [In Persian]
- Mohammadpour, A. (2009). *Zhān Farānswā Lyūtār va Peydāyesh-e 'Olūm-e Ejtemā'ī-ye Post-modern: Khāstgāh-e Nazarī va Mabānī-ye Pārādāymik* [Jean-François Lyotard and the Emergence of Postmodern Social Sciences: Theoretical Origins and Paradigmatic Foundations]. *Journal of Social Sciences, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad*, 39–82. [In Persian]

- Moshirzade, H. (2002). *Az Jonbeš tā Nazariye-ye Ejtemā'ī: Tārīx-e Do Qarn-e Feminism* [From Movement to Social Theory: A Two-Century History of Feminism]. Tehran, Iran: Shirazeh Research Publishing. [In Persian]
- Nozari, H. (2007). *Nazariye-ye Enteqādi-ye Maktab-e Frankfurt dar 'Olūm-e Ensāni va Ejtemā'ī* [Critical Theory of the Frankfurt School in the Humanities and Social Sciences]. Tehran, Iran: Āgāh Publishing. [In Persian]
- Pasi, K.M.H., Rasyidin, & Harahap, R.M. (2020). Education system of modern Islamic boarding school in the postmodern era. *Journal Pendidikan Islam*, 3(3), 311–323. doi:10.31538/nzh.v3i3.805
- Rahmati, H. (2008). Cherāyi va Chegūn-gī-ye Naqd-e Falsafe-ye Akhlāq-e Feministi [The Reasons and Methods of Critiquing Feminist Ethics Philosophy]. *Women's Studies Research*, 6(4), 109–126. [In Persian]
- Ramrao, T.N. (2012). Post-colonial theory: A retrospect. In *Proceedings of the National Seminar on Postmodern Literary Theory and Literature*, 393.
- Ritzer, G. (2010). *Nazariye-ye Jāme'e-shenāsī dar Dorān-e Mo'āser* [Contemporary Sociological Theory] (M. Salasi, Trans.). Tehran, Iran: Elmi Publishing. [In Persian]
- Sadeghi Fasaei, S., & Erfanmanesh, I. (2015). *Mabāni-ye Raveš-shenāxti-ye Pažūheš-e Asnādi dar 'Olūm-e Ejtemā'ī: Mord-e Motāle'e: Tasīrāt-e Modern Šodan bar xānevāde-ye Irāni* [Methodological Foundations of Documentary Research in Social Sciences: Case Study of the Effects of Modernization on Iranian Families]. *Cultural Strategy*, 29, 62–91. [In Persian]
- Saei, A. (2006). *Moqaddame-ī bar Nazariye va Naqd-e Pasāeste 'māri* [An Introduction to Postcolonial Theory and Critique]. *Journal of Faculty of Law and Political Science*, 73, 133–154. [In Persian]
- Said, E. (2007). *Sharq-shenāsī* [Orientalism] (L. Khanji, Trans.). Tehran, Iran: Amirkabir Publishing. [In Persian]
- Spivak, G.C., & Morton, S. (2013). *Gayatri Chakravorty Spivak; Estefanía Morton* [Gayatri Chakravorty Spivak; Stephen Morton] (N. Ghabeli, Trans.). Tehran, Iran: Bidgol Publishing. [In Persian]
- Tong, R. (2009). *Feminist thought: A more comprehensive introduction*. Westview Press.
- Yousef, T. (2017). Modernism, postmodernism, and metamodernism: A critique. *International Journal of Language and Literature*, 5(1), 33–43.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

مقاله پژوهشی

چستی نقد در علوم اجتماعی؛ مطالعه‌ای نظری

رضا صفری شالی^{۱*}، عفان خدامرادی^۲، الهام سخانی^۳

دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۱۹؛ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۸

چکیده

نقد اجتماعی به عنوان یکی از بنیادی‌ترین مفاهیم در علوم اجتماعی مدرن به‌شمار می‌رود که از دوران روشنگری تاکنون نقشی محوری در تحلیل ساختارهای قدرت، ایدئولوژی‌های مسلط و بازنمایی‌های اجتماعی ایفا کرده است. مقاله حاضر، با تکیه بر روش اسنادی و رویکردی کیفی، به واکاوی و مقایسه چهار نحله فکری برجسته - مکتب فرانکفورت، فمینیسم، مطالعات پسااستعماری و پسامدرنیسم - که بیشتر از سایر نحله‌های فکری به جریان انتقاد اجتماعی وفادار بوده‌اند، در نسبت با نقد اجتماعی می‌پردازد. داده‌ها از طریق بررسی نظام‌مند متون نظری و مطالعات پیشین گردآوری و با رویکرد تحلیلی بررسی شده‌اند. نتایج این تحلیل نشان می‌دهد که هرچند این نحله‌ها از لحاظ مبانی معرفت‌شناختی، روش‌شناسی و خاستگاه تاریخی تفاوت دارند، اما همگی نقد را کنشی سیاسی، افشاگر و رهایی‌بخش می‌دانند که با هدف شالوده‌زدایی از گفتمان‌های مسلط و به‌چالش کشیدن وضعیت موجود به کار می‌رود. با اتکای بر این تحلیل‌ها، پژوهش حاضر پنج مولفه کلیدی نقد اجتماعی را - سیاسی بودن، برملاسازی، رهایی‌بخشی، تمرکز بر فرودستان و ساخت اجتماعی واقعیت - که در هر چهار نحله فکری مورد توجه قرار دارند، استخراج و چارچوبی نظری برای تحلیل و ارزیابی گفتمان‌های انتقادی فراهم می‌آورد. مطالعه حاضر کوشیده است تا با عبور از تحلیل‌های موردی، تصویری ساختارمند از چستی و کارکرد نقد اجتماعی در بستر نظری مکاتب فکری معاصر ارائه دهد.

کلیدواژه‌ها: نقد اجتماعی، مکتب فرانکفورت، فمینیسم، مطالعات پسااستعماری، پسامدرنیسم

۱. دانشیار گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

reza_safaryshali@khu.ac.ir ✉

* نویسنده مسئول

۲. دانشجوی دکتری سیاست‌گذاری فرهنگی، گروه جامعه‌شناسی دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

affankhodamoradi@gmail.com ✉

۳. دانشجوی دکتری بررسی مسائل اجتماعی، گروه جامعه‌شناسی دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

elhamsakhace74@gmail.com ✉

۱. مقدمه و بیان مسئله

نقد تاریخی به درازای عمر بشریت دارد. اما اینکه انتقاد به مسئله‌ای علمی و آکادمیک تبدیل شود به جنبش فکری - فلسفی میانه‌های سده هفدهم و هجدهم اروپا، موسوم به عصر روشنگری بازمی‌گردد؛ جنبشی که نخست در انگلستان آغاز شد، سپس به فرانسه و آلمان راه یافت و سرانجام به طرق مختلف سراسر عالم را درنوردید. هدف والای این عصر، آن‌گونه که کاسیرر بیان می‌کند «تغییر دادن شیوه اندیشیدن» است (کاسیرر، ۱۳۸۹، ۷۰). یعنی اندیشه تحلیلی - انتقادی جای اندیشه اسطوره‌ای را گرفت، یا به بیان دیگر، اندیشه به سوی سکولار شدن پیش رفت.

سده هجدهم تمایل دارد خود را «قرن فلسفه» بنامد، اما همان قدر نیز اشتیاق دارد که «قرن نقد» خوانده شود. این دو عنوان، بیان‌های مختلف از یک وضعیت‌اند که می‌خواهند از زوایای مختلف، آن نیروی اساسی عقلی را مشخص کنند که عصر را فراگرفته و شیوه اندیشه‌اش را می‌سازند (کاسیرر، ۱۳۸۹، ۴۱۹). مشهورترین عنوان جاودانی و افتخار آفرین عصر روشنگری به خاطر همین دستاورد سترگ است که نقد را مستقیماً به خلاقیت تبدیل می‌کند (کاسیرر، ۱۳۸۹، ۴۲۳). بنابراین عصر روشنگری، عصر نقادی است.

رشته‌های علمی از جمله جامعه‌شناسی زاینده عصر روشنگری هستند و از این منظر همواره نقادی را در ذات خود به همراه دارند. نقد یکی از ارکان اساسی تفکر علمی و گفت‌وگوی آکادمیک است که در تمامی حوزه‌های دانش، از فلسفه و منطق گرفته تا علوم اجتماعی و انسانی، نقش کلیدی ایفا می‌کند. در ساده‌ترین تعریف، نقد به معنای ارزیابی، بررسی و تحلیل یک ایده، استدلال یا نظریه با هدف شفاف‌سازی نقاط قوت و ضعف آن است. با این حال، در علوم اجتماعی، نقد صرفاً محدود به رد یا پذیرش یک دیدگاه نیست؛ بلکه رویکردی است که به تحلیل ساختاری، شناختی و زمینه‌ای پدیده‌های اجتماعی می‌پردازد. نقد در علوم اجتماعی را می‌توان از منظرهای مختلفی مورد بررسی قرار داد.

نخست، نقد به عنوان ابزاری برای به چالش کشیدن پیش فرض‌ها و باورهای رایج عمل می‌کند و محققان را ترغیب می‌سازد تا از زاویه‌ای جدید به مسائل اجتماعی بنگرند.

دوم، نقد می‌تواند مبتنی بر هنجارهای علمی و روش‌شناختی باشد که به دقت و انسجام نظریه‌ها و یافته‌های پژوهشی کمک می‌کند. سوم، نقد ممکن است جنبه‌ای ساختاری و سیاسی داشته باشد و به تحلیل قدرت، ایدئولوژی و روابط اجتماعی منجر شود.

بنابراین مسئله نقد اجتماعی چنان در حوزه علوم اجتماعی دارای اهمیت است که گزاف نیست با اتکا به آموزه‌های عصر روشنگری، رشته‌ای همچون جامعه‌شناسی را علم انتقاد نامید. اما سؤال بنیادین این است که در علوم اجتماعی دقیقاً چه چیزی و چگونه مورد انتقاد قرار می‌گیرد؟ نحله‌هایی که در علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی خود را انتقادی می‌دانند و رسالت نقد کردن را به دوش خود می‌کشند، آنچنان موضوعات متعددی را با روش‌های متنوع مورد انتقاد قرار داده‌اند که یافتن معیارهای مشترکی برای انتقاد، یک پژوهش نظری می‌طلبد.

مکاتبی همچون مارکسیسم کلاسیک، ساختارگرایی، روش‌شناسی مردمی و... به عنوان سنت‌های کلاسیک جامعه‌شناسی، اگر چه پیشگامان نگاه انتقادی به جامعه و ساختارهای اجتماعی محسوب می‌شوند، لکن به اندازه مکاتب متأخرتر جامعه‌شناسی، انتقاد اجتماعی را رسالتی بنیادین در نظر نمی‌گرفتند. با اتخاذ این زاویه دید، پژوهش حاضر به تحلیل نظری چهار نحله فکری شامل مکتب فرانکفورت، فمینیسم، مطالعات پسااستعماری و پسامدرنیسم می‌پردازد؛ نحله‌هایی که بیش از سایر مکاتب اجتماعی به جریان انتقاد اجتماعی وفادار بوده‌اند. هدف پژوهش حاضر آن است که از این رهگذر دریابد در هر کدام از این نحله‌ها چه چیزی و چگونه مورد انتقاد قرار می‌گیرد؟ یک متفکر اجتماعی چه زمانی منتقد به شمار می‌رود؟ و هدف از انتقاد اجتماعی چیست؟ عطف به آنچه گفته شد، پژوهش حاضر در پی پاسخ به پرسش‌های زیر است:

- ۱) هر یک از نحله‌های فرانکفورت، فمینیسم، مطالعات پسااستعماری و پسامدرنیسم نقد را چگونه تعریف می‌کنند؟
- ۲) از دیدگاه هر یک از نحله‌های مورد مطالعه، چه چیزی مورد نقد قرار می‌گیرد؟
- ۳) هدف هر یک از نحله‌های مذکور از نقد کردن چیست؟
- ۴) آیا می‌توان معیارهای مشترکی جهت نقد کردن یافت که مورد توافق همه آنها باشد؟

۲. پیشینه تحقیق

مفهوم «نقد اجتماعی» یکی از بنیان‌های اساسی در سنت‌های فکری علوم اجتماعی است که در چارچوب مکاتب فکری گوناگون معنا و کارکردهای متفاوتی یافته است. با این حال، مرور ادبیات موجود نشان می‌دهد که بخش عمده‌ای از مطالعات مرتبط با این مفهوم، به‌ویژه نقد اجتماعی، بیشتر در حوزه‌های فلسفی و ادبی متمرکز بوده‌اند و کمتر به بررسی منسجم و نظری آن در چارچوب علوم اجتماعی پرداخته شده است. بسیاری از پژوهش‌ها به تحلیل مکاتب انتقادی در زمینه‌هایی همچون نقد ادبی، گفتمان‌های هنری یا فلسفی پرداخته‌اند، درحالی‌که نقد اجتماعی به‌عنوان یک ابزار تحلیلی در جامعه‌شناسی و علوم انسانی نیازمند بازاندیشی مستقل و متناسب با زمینه‌های اجتماعی است.

مطالعات متعددی به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم به این حوزه پرداخته‌اند، اما اغلب این آثار یا بر یک سنت فکری خاص متمرکز مانده‌اند، یا صرفاً به بازخوانی توصیفی آراء متفکران کلیدی بسنده کرده‌اند. برای مثال، حسینی و همکاران (۱۳۹۶) در پژوهشی با تمرکز بر سه پارادایم مدرن، پسامدرن و پیچیدگی، امکان‌سنجی ظرفیت این رویکردها را برای نهادینه‌سازی فرهنگ نقد بررسی کرده‌اند، اما نسبت به تبیین کارکرد مفهومی خود نقد اجتماعی سکوت اختیار کرده‌اند. همچنین، ارشاد (۱۳۸۵) در مطالعه‌ای دیگر، با تأکید بر جایگاه نقد در آموزش علوم اجتماعی، ریشه‌های دینی و فلسفی آن را برجسته می‌سازد، اما به تحلیل ساختاری یا مقایسه‌ای رویکردهای انتقادی معاصر نمی‌پردازد.

در ادبیات بین‌المللی، بارگنس و سانوس (۲۰۲۰) در مقاله‌ای با عنوان «مسائل فمینیستی، نقد، و آینده امر سیاسی»، به بررسی چرخش‌های جدید در نظریه فمینیستی معاصر می‌پردازند. نویسندگان، با انتقاد از گرایش روزافزون به «نقد تأییدی» و فاصله‌گیری از اشکال «پارانوئید» و منفی‌نقد، نسبت به تضعیف ظرفیت تحلیلی نظریه‌های عدالت‌محور هشدار می‌دهند. آن‌ها استدلال می‌کنند که این گرایش، به‌ویژه در بستر ظهور «مادی‌گرایی فمینیستی نو»^۱، گاه با نوعی فراموشی تاریخی نسبت به سنت‌های مبارزاتی ضداستعماری، ضدنژادپرستی و ضدسرمایه‌داری همراه است. هرچند این مقاله بر لزوم حفظ ظرفیت انتقادی فمینیسم تأکید دارد، اما در نهایت، بیش از آن‌که به صورت‌بندی نظری منسجم پردازد، در سطحی گفتمانی و انتزاعی باقی می‌ماند.

در همین راستا، توفیق یوسف (۲۰۱۷) نیز در مقاله‌ای با عنوان «مدرنیسم، پسامدرنیسم و فرامدرنیسم»^۲: یک نقد»، تلاش می‌کند سه جریان فکری مؤثر قرن بیستم و بیست‌ویکم را در بستری تحلیلی بازخوانی کند. او با ترسیم سیر تحول از مدرنیسم به پسامدرنیسم و سپس فرامدرنیسم، نشان می‌دهد که هر یک از این رویکردها در مواجهه با مفاهیمی چون حقیقت، سوژه و روایت، مواضعی متمایز اتخاذ کرده‌اند. به باور وی، فرامدرنیسم کوششی برای فراتر رفتن از دوگانه ساده مدرن/پسامدرن است و با مفاهیمی چون «نوسان»، «باور به معناهای گریزپا» و «صداقت نوین»، چشم‌اندازی برای بازآفرینی خلاق گذشته می‌گشاید. با وجود این، تمرکز مقاله عمدتاً بر حوزه‌های ادبی و فرهنگی است و پرسش از جایگاه نقد اجتماعی در این سنت‌ها، مغفول باقی می‌ماند.

با توجه به آن‌چه گفته شد، می‌توان گفت آن‌چه در بخش بزرگی از ادبیات پیشین مغفول مانده، نه صرفاً تنوع رویکردها، بلکه فقدان نگاهی مقایسه‌ای، مفهومی و نظری به چیستی نقد اجتماعی است. بسیاری از این مطالعات، یا بر بستر یک مکتب خاص متمرکز بوده‌اند یا تنها بازنمایی‌هایی غیرتحلیلی از متون نظری ارائه داده‌اند، بی‌آن‌که به ظرفیت‌های مشترک و

1. New Feminist Materialism
2. Metamodernism

تفاوت‌های ساختاری میان این نحله‌ها پرداخته باشند. بدین ترتیب، در ادبیات موجود، خلأیی جدی در زمینه بررسی تطبیقی گفتمان نقد اجتماعی در چهارچوب مکاتب تأثیرگذار علوم اجتماعی مشهود است. بر همین اساس، ضرورت پژوهشی که بتواند، ضمن وفاداری به پیچیدگی‌ها و تفاوت‌های هر مکتب، امکانی برای مقایسه مفهومی و تحلیل نظری فراهم آورد، به شدت احساس می‌شود. پژوهش حاضر دقیقاً در پاسخ به همین نیاز شکل گرفته است: کوششی برای واکاوی نظری مفهوم نقد اجتماعی در میان چهار مکتب انتقادی، با هدف روشن‌سازی جایگاه و کارکرد آن در علوم اجتماعی معاصر.

۳. روش تحقیق

در پژوهش حاضر، به منظور پاسخگویی به پرسش‌های پژوهش، از روش کتابخانه‌ای و اسنادی استفاده شده است؛ چراکه متون تخصصی مرتبط، تنها منبع پاسخگویی به سوالات این پژوهش می‌باشند. روش‌های کتابخانه‌ای و اسنادی از جمله شیوه‌هایی هستند که در اغلب تحقیقات علمی مورد استفاده قرار می‌گیرند. در برخی پژوهش‌ها، این روش‌ها صرفاً در مرحله مطالعه پیشینه و ادبیات تحقیق به کار می‌روند؛ در حالی که در برخی دیگر - همچون پژوهش حاضر - ماهیت تحقیق اساساً کتابخانه‌ای است و از آغاز تا پایان، بر تحلیل و استنتاج از داده‌ها و منابع مکتوب و اسنادی استوار است. روش اسنادی، روشی کیفی است که پژوهشگر تلاش می‌کند تا با استفاده نظام‌مند و منظم از داده‌های اسنادی به کشف، استخراج، طبقه‌بندی و ارزیابی مطالب مرتبط با موضوع پژوهش خود اقدام کنند (صادقی فسایی و عرفان منش، ۱۳۹۴، ۹).

بنابراین روش پژوهش اسنادی هم به منزله روشی تام و هم تکنیکی برای تقویت سایر روش‌های کیفی در پژوهش‌های علوم اجتماعی مورد توجه بوده است. در این روش، پژوهشگر داده‌های پژوهشی خود را درباره کنشگران، وقایع و پدیده‌های اجتماعی، از میان منابع و استاد جمع‌آوری می‌کند. بخش قابل توجهی از پژوهش‌های نظری در جامعه‌شناسی، خواسته یا ناخواسته، از روش اسنادی بهره می‌برند (احمد، ۲۰۱۰، ۸).

روش اسنادی مستلزم جست‌وجویی توصیفی، تفسیری و انتقادی است. در این روش، پژوهشگر به دنبال واکاوی مقاصد ذهنی یا ادراک انگیزه‌های پنهان یک متن نیست. هدف اصلی آن است که متن یا سند، به‌عنوان زبان مکتوب و گفتمان نوشتاری نویسنده، مبنای تحلیل و استناد قرار گیرد؛ نه آنکه بر پایه تفسیرهای ذهنی مورد ارزیابی واقع شود. بنابراین، تمرکز پژوهشگر بر استنتاج از محتوای آشکار اسناد است و داده‌ها بر اساس تحلیل مستدل و ساختارمند به کار گرفته می‌شوند (حافظ‌نیا، ۱۳۹۸، ۱۹۶).

در راستای همین رویکرد، در پژوهش حاضر نیز داده‌های تحقیق بر پایه اصول نمونه‌گیری عمدی و نظری، از میان منابع متعدد مرتبط با مکاتب مورد مطالعه گردآوری شده‌اند. این داده‌ها پس از گردآوری، به‌صورت نظام‌مند و در چارچوب اهداف پژوهش، طبقه‌بندی شده و سپس مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند.

۴. بررسی مکاتب و دیدگاه‌ها

در این قسمت به بررسی مکاتب و نحله‌هایی که در علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی خود را انتقادی می‌دانند و نقد کردن را رسالت خود تعریف می‌کنند، پرداخته می‌شود.

۴-۱. مکتب فرانکفورت

نام مکتب فرانکفورت با موقعیت‌های تاریخی‌ای همچون جمهوری وایمار، رایش سوم، آلمان سال صفر، جهان پس از آشویتس و با شماری از سر فصل‌های جدل فکری آن روزگار چون مدرنیته، خرد ابزاری، فلسفه منفی، صنعت فرهنگ، نقد علم و تکنولوژی، راهگشایی هنر مدرن و موقعیت پسامدرن پیوند خورده است (احمدی، ۱۳۷۶، ۴).

پیشینه مکتب فرانکفورت به تأسیس موسسه تحقیقاتی اجتماعی در سال ۱۹۲۳ باز می‌گردد که بازخوانی و بازفهمی اندیشه‌های مارکسیسم کلاسیک و طرح این سوال بود که «چرا اندیشه مارکس در کارزار انقلابی علیه انقلاب صنعتی موفق نبوده است (ابراهیمی مینق و همکاران، ۱۳۸۶، ۲۰). دقیقاً به همین سبب است که بیشتر کارهای این نظریه در قالب نقد ارائه شده‌اند، اما هدف غایی آن افشای دقیق‌تر ماهیت

جامعه است (ریتزر، ۱۳۸۹، ۱۹۹). اصول محوری اعضای مکتب فرانکفورت که در قالب پرسش‌های بنیادین و نقد به وضعیت موجود مطرح شده است را می‌توان به صورت زیر برشمرد:

- مبارزات جنبش‌های کارگری در اروپا به صورت مبارزه واحد تمام کارگران جهان تکامل و تحقق نیافت، عوامل و موانع این امر کدامند؟
- نظام سرمایه‌داری در رشته‌ای از بحران‌های حاد به سر می‌برد، بهترین راه برای درک صحیح این بحران‌ها چیست؟
- اقتدارگرایی و توسعه نهادهای بوروکراتیک ظاهراً نظام‌های مسلط روز به شمار می‌روند، این پدیده را چگونه می‌توان درک، تحلیل و تبیین نمود؟
- توتالیتراریسم در قالب نازیسم و فاشیسم سراسر اروپای مرکزی و جنوب این قاره را تحت سیطره خود در آورده است، این امر چگونه امکان‌پذیر است؟
- مناسبات اجتماعی بر اساس آن دسته از مناسباتی که توسط نهاد خانواده ایجاد می‌گردند، در معرض تغییر جدی قرار گرفته‌اند. جهت‌گیری این تغییر به کدام سو است؟
- عرصه‌های مختلف فرهنگ در معرض دخل و تصرف و تحت نظارت دقیق قرار گرفته است و به بازی گرفته شده‌اند. بنابراین آیا نوع جدیدی از ایدئولوژی در حال تکوین است؟ اگر آری، این ایدئولوژی جدید چگونه و چه تأثیراتی بر زندگی روزمره افراد دارد؟ (نوذری، ۱۳۸۶، ۱۲۵).

این مکتب، به‌ویژه در دوران مدیریت ماکس هورکهایمر^۱، بر نقد مدرنیته، سلطه ایدئولوژیک و نقش فرهنگ در بازتولید ساختارهای قدرت تأکید داشت. هورکهایمر در دهه ۱۹۳۰، نظریه انتقادی را به‌عنوان بدیلی برای نظریه اجتماعی سنتی مطرح ساخت. برخلاف دیدگاه‌های کلاسیکی همچون کارکردگرایی دورکیم و عقلانی‌سازی وبر، نظریه انتقادی بر نقش تحریف‌های فرهنگی در شکل‌گیری ادراک فرد از جامعه تأکید می‌ورزید.

1 . Max Horkheimer

با ظهور نازیسم، تبعید اعضای کلیدی مکتب فرانکفورت به ایالات متحده، رویکرد آنان دچار تحول اساسی شد. فجایع جنگ جهانی دوم و هولوکاست، بدبینی آنان را نسبت به پیشرفت مدرنیته دوچندان کرد و تحلیل‌هایشان را بیش از پیش به سوی نقد فرهنگ، ایدئولوژی و سازوکارهای پنهان سلطه سوق داد. آدورنو و هورکهایمر در اثر مهم خود، دیالکتیک روشنگری با طرح این پرسش «چرا نوع بشر به جای گام نهادن به سوی وضعیتی حقیقتاً انسانی، هرچه بیشتر در نوع جدیدی از توحش فرو می‌رود؟» نشان دادند که چگونه عقلانیت مدرن، به جای آن‌که به رهایی بشر بینجامد، در خدمت اشکال جدیدی از سلطه و انقیاد قرار گرفته است (آدورنو و هورکهایمر، ۱۳۸۷). هرچند این مکتب ریشه در مارکسیسم داشت، اما به تدریج از تفسیرهای کلاسیک مارکس فاصله گرفت و به تحلیل پیچیده‌تری از سلطه فرهنگی و اجتماعی پرداخت. تأکید بر نقش رسانه، فرهنگ مصرفی و نظام‌های ایدئولوژیک در شکل‌دهی به آگاهی عمومی، از جمله مهم‌ترین مبانی نظریه انتقادی به شمار می‌رود که تأثیر آن تا به امروز پابرجاست.

مکتب فرانکفورت نقد اجتماعی را به‌عنوان فرآیندی تعریف می‌کند که هدف آن آشکار ساختن نقص‌ها و نابرابری‌های اجتماعی است. این نقد صرفاً به تحلیل نظری وضعیت موجود محدود نمی‌شود، بلکه به‌عنوان ابزاری عملی برای تغییر اجتماعی و رهایی انسان از سلطه‌های ایدئولوژیک ایفای نقش می‌کند. در این رویکرد، واقعیت اجتماعی به‌عنوان امری پویا و سیال در نظر گرفته می‌شود که تحت تأثیر قدرت و ایدئولوژی شکل می‌گیرد و از این‌رو، نقد اجتماعی باید ساختارهای قدرت و ایدئولوژی‌های مسلط را تحلیل و شالوده‌شکنی کند (گارلیتز، ۲۰۲۳).

هابرماس بر این باور است که آدورنو و هورکهایمر در نقد خود از جامعه و فرهنگ معاصر، فاقد مبنای اخلاقی و هنجاری روشن برای اثبات ناعادلانه بودن وضعیت موجود هستند. آنها نقد اجتماعی را به‌عنوان فرآیند نفی‌گرایانه و ساختارشکن تعریف می‌کنند که به‌جای ارائه یک جایگزین عملی، صرفاً به آشکارسازی تناقضات و محدودیت‌های موجود بسنده می‌کند. این رویکرد، از نظر هابرماس، با نوعی شکاف

هنجاری مواجهه است، زیرا بدون معیار هنجاری و اخلاقی، نقد نه تنها از توجیه عقلانی لازم برخوردار نیست، بلکه نمی‌تواند به‌طور مؤثر در مسیر تغییر اجتماعی و رهایی انسان‌ها ایفای نقش کند. هابرماس، به‌عنوان نماینده نسل دوم مکتب فرانکفورت، برای حل این مشکل، مفهوم عقلانیت گفتمانی را مطرح می‌کند. او استدلال می‌کند که نقد نباید صرفاً ماهیتی نفی‌گرایانه داشته باشد، بلکه باید دارای مبنای هنجاری توجیه‌پذیر باشد. در چارچوب نظریه او، نقد اجتماعی باید مبتنی بر اخلاق گفتمانی^۱ باشد، به این معنا که هر ادعای انتقادی باید در یک فضای گفت‌وگوی آزاد و عاری از سلطه، قابل پذیرش باشد. به عقیده او، اعتبار یک نقد اجتماعی زمانی تضمین می‌شود که بتوان آن را در زمینه دیالوگی عقلانی، اثبات کرد، جایی که همه افراد به‌طور برابر در بحث مشارکت دارند و هیچ‌کس از طریق قدرت یا ایدئولوژی بر دیگری تسلط ندارد (فینلیسون، ۲۰۰۹).

با وجود این، هدف نظریه انتقادی در تمام جهت‌گیری‌های خود، فراتر از توصیف و تبیین واقعیات اجتماعی است. این نظریه شامل آشکارسازی روابط قدرت، بررسی چگونگی بازتولید سلطه از طریق فرهنگ، رسانه و نهادها، و نیز ارائه راهکارهایی برای تغییر اجتماعی و رهایی از سلطه‌های ایدئولوژیک است (گارلیتز، ۲۰۲۳). به‌عنوان مثال، مکتب فرانکفورت بر این باور است که نقد اجتماعی باید با پدیده‌هایی چون مصرف‌گرایی و صنعت فرهنگ (آدورن و هورکهایمر)، عقلانیت ابزاری و سلطه تکنوکراتیک (هابرماس)، و نظام سرمایه‌داری و استثمار کارگران (مارکوزه) مقابله کند. بنابراین، هدف نقد اجتماعی در چارچوب نظریه انتقادی، نه فقط تحلیل واقعیات‌های اجتماعی بلکه ایجاد تغییرات بنیادی و رهایی از سلطه‌های ایدئولوژیک و اجتماعی است.

۲-۴. فمینیسم

فرهنگ غرب در دو قرن اخیر، شاهد شکل‌گیری جریانی اعتراضی - انتقادی بود که حقوق زنان را مطالبه می‌کرد. کنکاش در دو قرن مذکور، ما را به مفهومی تحت عنوان

«فمینیسم» رهنمون می‌سازد که نخستین بار توسط «شارل فوریه^۱» فیلسوف فرانسوی در سال ۱۸۳۷ به کار گرفته شد. این اصطلاح در ابتدا عنوانی بود برای یک جنبش اجتماعی که با هدف دفاع از حقوق زنان شکل گرفت، اما به مرور زمان تبدیل به نظریه و نوعی نگاه شد (رحمتی، ۱۳۸۷، ۲). صاحب‌نظران این حوزه، تاریخ فمینیسم را در سه مرحله تاریخی صورت‌بندی می‌کنند که به «موج‌های سه‌گانه» فمینیسم شهرت دارند.

موج اول: که سال‌های ۱۸۵۰ تا ۱۹۲۰ میلادی را در بر می‌گیرد. پیشینه آغاز موج اول را می‌توان در دهه‌های پیشین و با نگاشتن کتاب «دفاع از حقوق زنان» اثر «مری ولستون‌کرافت^۲» جستجو کرد. این موج تا سال ۱۹۲۰ و اعطای حق رای به زنان در ایالات متحده آمریکا ادامه داشت.

موج دوم: از دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ میلادی آغاز می‌شود و تا اواخر قرن بیستم ادامه می‌یابد. این موج عموماً با انتشار کتاب «جنس دوم» اثر «سیمون دو بووار^۳» شناخته می‌شود. عمده مباحث مطرح شده در موج دوم فمینیسم پیرامون «حقوق برابر زنان با مردان» صورت‌بندی می‌شود.

موج سوم: این موج از دهه ی ۱۹۸۰ آغاز شده و تا به امروز ادامه دارد. این موج حول محور «باز تعریف زنانگی» شکل گرفته است. بنابراین هنجارهای رفتاری تثبیت شده زنان را در سطح اجتماعی و جهان به چالش می‌کشد. یکی از اصول بنیادین موج سوم فمینیسم، توجه به مباحث نژادی در مسائل جنسیتی است.

دیدگاه فمینیستی به‌طور خاص، توسط رزمی‌تانگ^۴ (۲۰۰۹) به‌عنوان یک جنبش جهانی تعریف شده است که هدف آن ارتقاء وضعیت سیاسی، اقتصادی و اجتماعی زنان است. این جنبش در تلاش است تا در تمامی جوامع و در تمامی جنبه‌های زندگی، برابری جنسیتی را محقق سازد. به‌طور مشابه، فمینیسم به آزادی زنان از انواع مختلف

1. Charles Fourier
2. Mary Wollstonecraft
3. Simone de Beauvoir
4. Rosemarie Tong

ستم و ایجاد همبستگی میان زنان کشورهای مختلف می‌پردازد (تانگ، ۲۰۰۹؛ به نقل از: بایو، ۲۰۱۹). بنابراین از فمینیسم همچون هر جنبش اجتماعی - انتقادی دیگر انتظار می‌رود موقعیت فرودست گروه پایه خود، یعنی زنان را تبیین کند و علل و عوامل مؤثر در شکل‌گیری این وضعیت را توضیح دهد (مشیرزاده، ۱۳۸۱) و تصویری از جامعه مطلوب ارائه دهد؛ جامعه‌ای که در آن زنان در وضعیتی عادلانه و بدون هیچگونه ستم و انقیادی زیست می‌کنند.

فمینیسم به‌عنوان یک جنبش اجتماعی - سیاسی، اشکال مختلفی به خود گرفته و از دیدگاه‌های متنوعی نظریه‌پردازی شده است. فمینیست‌ها برای مقابله با روابط نابرابر قدرت میان مردان و زنان، نظریه‌های مختلفی را توسعه داده‌اند. این نظریه‌پردازان دیدگاه‌های گوناگونی در مورد بهترین راهکارها برای ارتقا و حفاظت از حقوق زنان ارائه می‌دهند. فمینیست‌ها از رویکردها، دیدگاه‌ها و چارچوب‌های متفاوتی برای توضیح سرکوب زنان و پیشنهاد راه‌حل‌هایی برای از بین بردن آن استفاده کرده‌اند (مشیرزاده، ۱۳۸۱).

سه نوع اصلی فمینیسم که در علوم اجتماعی مطرح شده است: «فمینیسم لیبرال، فمینیسم رادیکال و فمینیسم پسا مدرن».

فمینیسم لیبرال: بر ایجاد پیوند میان همه زنان تأکید دارد تا از دسترسی برابر به منابع در جامعه حمایت کند. فمینیست لیبرال کسی است که از اصلاحاتی مانند برابری قانونی بین جنسیت‌ها، دستمزد برابر برای کار برابر، و فرصت‌های شغلی برابر حمایت می‌کند (گراماری و تریشر، ۱۹۸۵؛ به نقل از: کمپبل و واسکو، ۲۰۰۰).

فمینیسم رادیکال: در مقایسه با دیگر اشکال فمینیسم، تمرکز اصلی خود را بر ستم جنسیتی قرار داده و خواستار بازسازی ساختارهای اجتماعی است. فمینیست‌های رادیکال، در حالی که به تلاقی ستم‌های ناشی از طبقاتی‌گرایی و نژادپرستی با تبعیض جنسیتی اذعان دارند، بر این باورند که حاشیه‌رانی نظام‌مند زنان، بنیادی‌ترین شکل نابرابری است. آن‌ها بر این باورند که ستم بر زنان پیش از شکل‌گیری نژادپرستی و تبعیض طبقاتی

وجود داشته و این نابرابری‌ها در تمام ساختارهای فرهنگی و اقتصادی جوامع رسوخ کرده است (گراماری و تریشلر، ۱۹۸۵؛ به نقل از: کمپبل و واسکو، ۲۰۰۰).

فمینیسم پسامدرن: پسامدرنیسم واقعیت را امری نسبی و ساخته شده از طریق زبان، فرهنگ و قدرت می‌داند و حقیقت مطلق را رد می‌کند. فمینیسم پسامدرن از این دیدگاه‌ها بهره می‌گیرد و بر این باور است که مفاهیمی مانند زنانگی، جنسیت، و نقش‌های جنسی، ذات‌گرایانه و زیستی نیستند، بلکه ساخته شده فرهنگی و اجتماعی‌اند و قابل بازتعریف هستند. برخلاف فمینیست‌های موج اول که به تفاوت‌های طبیعی زن و مرد توجه داشتند، فمینیست‌های پسامدرن (به‌ویژه در موج سوم) خواهان برابری در سطحی عمیق‌تر، فردی‌تر و با نگاهی انتقادی به مفاهیم سنتی مانند مادری، جنسیت و تمایلات جنسی هستند. آن‌ها نقش زبان و ساختارهای قدرت را در شکل‌گیری هویت زنانه برجسته می‌کنند (کریم و ازلان، ۲۰۱۹).

نقد فمینیستی در علوم اجتماعی نه تنها به بررسی نابرابری‌های جنسیتی پرداخته، بلکه بنیان‌های معرفت‌شناختی و روش‌شناختی این علوم را نیز به چالش کشیده است. دانشمندان فمینیست، مانند سایر گروه‌های حاشیه‌نشین، دریافته‌اند که علم، به‌عنوان یک تلاش انسانی، به شدت تحت تأثیر تعصبات جنسیتی بوده است. آن‌ها نه تنها در پی آشکار ساختن سوگیری‌های جنسیتی در فرآیند تولید دانش علمی برآمده‌اند، بلکه تلاش کرده‌اند تا با ادغام تجربیات زنان در فرآیند و محصول علمی، دانش را به گونه‌ای بازتعریف کنند که «عادلانه از نظر جنسیتی» و «بی‌طرف» باشد. این رویکرد، چالشی جدی برای مفروضات سنتی درباره ماهیت دانش ایجاد کرده است. با افزایش شواهدی که نشان می‌داد داده‌های علمی در چارچوبی مردم‌محور^۱ تولید شده‌اند، فمینیست‌ها نه تنها به نحوه شکل‌گیری این دانش، بلکه به خود مفهوم دانش و معیارهای آن مشکوک شدند. از این رو، نقدهایی به ارجحیت عقل بر احساسات (لویید، ۱۹۸۴؛ به نقل از: کرافورد، ۱۹۸۹)، ساختارهای دوگانه تفکر که تجربه‌ها را به اضداد تقسیم می‌کنند (کلر،

۱۹۸۷؛ به نقل از: کرافورد، ۱۹۸۹)، و مفهوم مشاهده‌گر بی‌طرف و عینی (هاراوی، ۱۹۸۸) مطرح شد که همگی نشان‌دهنده ضرورت بازاندیشی در مبانی علوم اجتماعی از منظر فمینیستی است.

سیمون دوبووار با بیان اینکه «زن از ابتدا زن زاده نمی‌شود، بلکه تبدیل به زن می‌شود»، به ایده ساخت اجتماعی جنسیت اشاره دارد (دوبووار، ۱۹۸۸، ۱۳). این مفهوم، که در نقدهای فمینیستی مدرن به شدت مورد توجه قرار گرفته، بر این اصل تأکید دارد که تفاوت‌های میان زنان و مردان نه صرفاً ناشی از عوامل زیستی، بلکه محصول فرهنگ، نهادهای اجتماعی و ساختارهای قدرت است (فریزر، ۲۰۰۲).

یکی از نقدهای اساسی فمینیست‌ها، از جمله دوبووار، به دیدگاه‌های زیست‌شناسانه این است که این رویکردها نابرابری‌های جنسیتی را امری طبیعی و تغییرناپذیر جلوه می‌دهند (دوبووار، ۱۹۸۸، ۲۹۵؛ به نقل از: فریزر، ۲۰۰۲). به عبارت دیگر در مقابل، آن‌ها تأکید دارند که مفهوم «زن بودن» نه یک واقعیت بیولوژیکی ثابت، بلکه یک موقعیت تاریخی، اجتماعی و فرهنگی است. این نقدها در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ با تأکید بر تمایز میان جنس و جنسیت، شکل گرفت و فمینیست‌ها تلاش کردند باورهای سنتی درباره سرشت زنان که بر مبنای زیست‌شناسی بنا شده بود را به چالش بکشند. این روند نه تنها زمینه را برای شکل‌گیری گفتمان‌های جدید در مورد نقش قدرت، ایدئولوژی و هنجارهای اجتماعی در تعریف زنانگی و مردانگی فراهم کرد (اودشورن، ۱۹۹۴، ۲؛ به نقل از: فریزر، ۲۰۰۲)، بلکه به‌طور غیرمستقیم از آسیب‌شناسی مفاهیم غالب اجتماعی و فرهنگی در رابطه با جنسیت نیز پرده برداشت.

۳-۴. پسامدرنیسم

اولین پرسشی که اصطلاح «پسامدرن» به ذهن متبادر می‌سازد، ارتباط آن با مفهوم مدرن است. پیشوند پسا (Post) در زبان انگلیسی الزاماً به معنای تأخر زمانی نیست (حقیقی، ۱۳۷۹: ۱۲)؛ بلکه همان‌طور که لیوتار در وضعیت پسامدرن توضیح می‌دهد، بیشتر بیانگر نوعی گسست و نقد رادیکال از اصول بنیادین مدرنیته است.

بنابراین، پسامدرنیسم^۱ را نباید صرفاً «پس از مدرنیسم» تلقی کرد، بلکه باید آن را وضعیتی دانست که با تردید نسبت به روایت‌های کلان، عقلانیت جهان‌شمول و ایده پیشرفت پیوند دارد (پاسی، راسیدین و هارهاپ، ۲۰۲۰). پسامدرنیسم به عنوان یک جنبش فکری و فرهنگی در نیمه دوم قرن بیستم به وجود آمد و نقدی بر اصول بنیادین مدرنیسم و روشنفکری مدرن بود. از نظر ژان-فرانسوا لیوتار، با ورود جوامع به مرحله‌ای که «عصر پسا صنعتی» خوانده می‌شود و همزمان، فرهنگ‌ها به دوره‌ای موسوم به «پسامدرن» گام نهاده‌اند، جایگاه دانش دستخوش تغییر و تحول شده است. این روند گذار دست‌کم از اواخر دهه ۱۹۵۰ آغاز شده است؛ دوره‌ای که برای اروپا به منزله پایان دوران بازسازی تلقی می‌شود (لیوتار، ۱۳۹۵: ۶۱). با شکل‌گیری چنین بستری، جنبش پسامدرنیسم به عنوان واکنشی انتقادی نسبت به مبانی فکری مدرنیسم ظهور یافت. این جنبش در واکنش به محدودیت‌های نظریه‌ها و نظام‌های فکری مدرن شکل گرفت - نظام‌هایی که بر پایه عقلانیت، علم‌گرایی و باور به پیشرفت تکنولوژیک استوار بودند. پسامدرنیسم بر این باور است که هیچ حقیقت مطلق یا واقعیت جهانی وجود ندارد و تمام «حقایق» و دانش‌ها از طریق زبان و فرهنگ‌ها ساخته می‌شوند و به همین دلیل نسبی هستند (لون، ۲۰۲۳).

در این میان، لیوتار با طرح نظریه‌ای بنیادی درباره وضعیت دانش در عصر پسامدرن، جایگاهی کلیدی در این گفتمان دارد. لیوتار در کتاب وضعیت پست‌مدرن، که می‌توان آن را مانیفیست پسامدرنیسم نامید، واژه مدرن را در ارجاع به هر نظریه و علمی به کار می‌گیرد که برای مشروعیت بخشی خود به فراروایت‌هایی نظیر دیالکتیک روح، هرمنوتیک معنا، رهایی سوژه عقلانی یا کارگر و... متوسل می‌شود (لیوتار، ۱۳۹۵: ۵۳). او همچنین در تعریفی ساده و گویا، پسامدرنیسم را به منزله بی‌اعتقادی و عدم ایمان به فراروایت‌ها توصیف می‌کند. در جامعه و فرهنگ معاصر - جامعه پسا صنعتی، فرهنگ پسامدرن - مسئله مشروعیت در اشکال و تعبیر متفاوتی تدوین و ارائه می‌گردد.

روایت کلان، صرف نظر از شیوه یکدست سازی مورد استفاده آن، صرف نظر از اینکه آیا روایتی نظری است یا روایتی رهایی بخش، اعتبار خود را از دست داده است (لیوتار، ۱۳۹۵، ۱۲۵). افزون بر لیوتار، سایر متفکران پسامدرن نیز از زاویه‌های مختلف به نقد مدرنیسم پرداخته‌اند.

پسامدرنیسم به شدت نسبت به اصول کلی‌گرایانه و حقیقت‌های ثابت که در مدرنیسم مطرح می‌شود، انتقاد دارد (لش، ۱۳۸۳). یکی از ویژگی‌های کلیدی این جنبش، توجه به متناقض بودن و غیرخطی بودن حقیقت‌ها و واقعیت‌ها است. فیلسوفانی همچون ژاک دریدا^۱، میشل فوکو^۲ و ژان فرانسوا لیوتار^۳ از جمله متفکران برجسته پسامدرنیسم هستند که به تفصیل به نقد ایده‌های مدرنیسم و طرح مفاهیم جدید مانند «گفتمان»، «قدرت» و «بازسازی تاریخ» پرداخته‌اند. دریدا با نقد مفهوم حقیقت و تمایز میان زبان‌شناسی و واقعیت‌های عینی، پسامدرنیسم را از تفکرات مدرن متمایز کرد.

در حالی که مدرنیسم بر تلاش برای یافتن پاسخ‌های قطعی به پرسش‌های اساسی انسان در مورد حقیقت و معنای زندگی تأکید دارد، پسامدرنیسم این تلاش را بی‌پایان و غیرممکن می‌داند. به عنوان مثال، لیوتار در کتاب «وضعیت پسامدرن» بر این نکته تأکید دارد که روایت‌های کلان که در مدرنیسم برای توضیح تاریخ و فرهنگ به کار می‌رفتند، دیگر نمی‌توانند پاسخ‌گوی پیچیدگی‌های جهان معاصر باشند. منظور لیوتار از فراروایت، داستان‌های مفصل و بزرگ عصر مدرن مانند داستان طبقاتی مارکس، داستان ترقی لیبرال اجتماعی و کلیه نظریات رهایی بخش و تبیین‌کننده اجتماعی روشنگری است که به عنوان مفهوم وحدت و هدفمندی تاریخی مطرح شده‌اند؛ از فلسفه تجربی تا خردگرایی و ایدئالیسم که متقاعد شده بودند فلسفه آنان می‌توانست حقیقت را از کذب و درست را از نادرست تشخیص دهد (محمدپور، ۱۳۸۷، ۲۱).

1. Jacques Derrida
2. Michel Foucault
3. Jean-François Lyotard

ژاک دریدا نیز ساخت روایت‌های کلان را محصول چیزی می‌داند که آن را «سخن‌محوری» می‌نامد. منظور وی از سخن‌محوری، شیوه‌هایی از تفکر است که ادعاهای حقیقت را به قضایای حقیقی ارجاع می‌دهد. به عبارت دیگر، آگاهی ما از جهان اجتماعی بر این باور استوار است که می‌توان جوامعی پیچیده و پیوسته در حال تغییر را از طریق ارجاع به اصولی ثابت و جهان‌شمول درک کرد (کیویستو، ۱۳۷۸، ۱۹۱). دیدگاه پسامدرنیستی دریدا خواستار رد سخن‌محوری است. این رد، مستلزم پذیرش نوعی رویکرد ضدشالوده‌گرا یا به بیان دیگر شالوده‌شکنانه است؛ رویکردی که بنیان‌های معرفتی و ارزشی مدرنیسم را زیر سؤال می‌برد.

بنابراین، نظریه پسامدرن بینشی مهم ارائه می‌دهد مبنی بر اینکه سرکوب در اشکال و زمینه‌های گوناگون بروز می‌کند و گروه‌های سرکوب‌شده اغلب در روابط پیچیده با یکدیگر قرار دارند. این تحلیل به ما این امکان را می‌دهد که بپذیریم حقیقت به بخش‌های مختلفی تقسیم شده و این بخش‌ها با یکدیگر در پیوندند. افراد و گروه‌های سرکوب‌شده، از یک سو منافع مشترکی دارند، چرا که همگی تحت سلطه نظام جهانی قرار گرفته‌اند، و از سوی دیگر، منافع خاص خود را نیز حفظ می‌کنند، زیرا سرکوب در زمینه‌های متفاوتی رخ می‌دهد. آنچه ضروری است، نوعی وحدت تفکیک‌شده است؛ شکلی از سیاست که بر پایه وحدت در تنوع استوار باشد (فوکس، ساندووال، ۲۰۰۸).

نقد پسامدرن همواره بر چالش کشیدن سلسله‌مراتب‌ها متمرکز است، مفاهیمی چون حقیقت و عینیت را زیر سؤال می‌برد و از پلورالیسم لیبرال حمایت می‌کند. به عنوان مثال، معمولاً این‌گونه استدلال می‌کند: «هیچ استاندارد نهایی برای قضاوت در مورد آنچه که حقیقت است وجود ندارد زیرا چنین استانداردهایی خود به‌طور اجتماعی ساخته شده و تحت تأثیر روابط قدرت قرار دارند. بنابراین در جامعه هیچ استاندارد عینی وجود ندارد، تنها تکثر معانی و هویت‌های مختلف وجود دارد. بنابراین، مهم است که ادعاهای حقیقت را تجزیه و تحلیل کنیم. دیدگاه‌های دیگر را به عنوان روایت‌های ممکن و مشروع بپذیریم و دیدگاه خود را به عنوان روایت معقول و برابر مطرح کنیم (فوکس، ساندووال،

۲۰۰۸). در همین چارچوب، ژان بودریار با طرح مفهوم «فراواقعیت»، بعدی تازه به نقد حقیقت در عصر پسامدرن می‌افزاید. رد حقیقت واحد و مطلق در دیدگاه بودریار در قالب مفهوم کلیدی «فرا - واقعیت» صورتبندی شده است. مفهومی که در تقابل واقعیت مطلق، برساخت واقعیت در دنیای پسامدرن را بخصوص با محوریت رسانه به میان می‌کشد. از منظر او جهان معاصر در مسیر خود، با فراموش کردن واقعیت اصیل به واقعیت دیگری روی آورده که برساخته انسان است. او واقعیت را در مسیر تبدیل شدن به نشانه و وانموده می‌داند، و معتقد است در دوران پسامدرن، تلقی خاصی از هستی بر تفکر انسان سیطره یافته که نتیجه آن چیرگی واقعیت مجازی و خیالی بر واقعیت اصیل است (بودریار، ۱۹۹۳، ۸).

۴-۴. مطالعات پسااستعماری

از چشم‌اندازی تاریخی، مطالعات پسااستعماری^۱ با نقد مطالعات شرق‌شناسی^۲ و در دانشگاه‌های غرب آغاز شد. این در حالی است که سابقه شرق‌شناسی به مثابه یک نظام پژوهشی، به اوایل قرن چهاردهم باز می‌گردد؛ زمانی که شورای کلیسای وین، تعدادی از کرسی‌های دانشگاهی را به ارتقای فهم زبان‌ها و فرهنگ‌های شرقی اختصاص داد. مفهوم پسااستعماری در ابتدا همچون یک نیروی سیاسی مخالف استعمار و البته نه چندان مهم در میان روشنفکران رواج داشت. با این حال امروزه این واژه و متعلقات آن در دایره روشنفکری جهان به عنوان امری نقادانه رشد کرده و گسترش یافته است.

رابطه میان علوم اجتماعی و استعمار در دهه‌های اخیر به‌طور انتقادی مورد بررسی قرار گرفته است. از یک سو، بسیاری از نویسندگان اشاره کرده‌اند که علوم اجتماعی نقشی اساسی در توجیه و اجرایی کردن استعمار ایفا کردند. این علوم برای ساخت چارچوب‌هایی به‌منظور درک جوامع و فرهنگ‌های مردم مستعمره‌شده مورد استفاده قرار گرفتند. رشته‌هایی چون تاریخ، انسان‌شناسی، جامعه‌شناسی، جغرافیا و روان‌شناسی

1. Postcolonial studies
2. orientalism

به کار گرفته شدند تا برتری فرهنگ اروپایی را توجیه کنند و مردم مستعمره شده را بر پایه تفاوت‌های فرهنگی و نژادی دسته‌بندی و سلسله‌مراتب‌بندی نمایند. این امر به شکل گیری گفتمان موسوم به «مأموریت متمدن‌سازی»^۱ انجامید، جایی که استعمارگران خود را حاملان روشنگری و پیشرفت برای مردمی می‌دانستند که به‌طور نادرست پست و ناتوان شناخته می‌شدند (گارسیا فرناندز، ۲۰۲۳).

از سوی دیگر، علوم اجتماعی همچنین نقش مهمی در مقاومت در برابر استعمار ایفا کرده‌اند. پژوهشگران و فعالان جوامع مستعمره‌شده از این علوم برای نقد گفتمان استعماری، به چالش کشیدن کلیشه‌ها و پیش‌فرض‌های مربوط به فرهنگ‌های خود، و بسیج جوامع‌شان به‌منظور تعیین سرنوشت و استقلال استفاده کردند. در سال‌های اخیر، آگاهی نسبت به نقش علوم اجتماعی در فرآیند استعمار افزایش یافته و تلاش‌هایی با هدف استعمارزدایی^۲ از این علوم آغاز شده است. این تلاش‌ها به‌ویژه شامل پرسش‌هایی از دیدگاه‌های متمرکز بر غرب، بررسی روابط قدرت درگیر در روش‌های تحقیقاتی و بازنگری در پیامدهای اخلاقی پژوهش‌ها در زمینه روابط قدرت نابرابر است (گارسیا فرناندز، ۲۰۲۳).

نظریه‌های مرتبط با گفتمان استعماری تأثیر عمیقی بر شکل‌گیری و توسعه اندیشه‌های پسااستعماری داشته‌اند. گفتمان پسااستعماری حاصل آثار متفکرانی چون امه سزر^۳، فرانتس فانون^۴، ادوارد سعید^۵، بیل اشکرافت^۶ و همکاران، گایتري اسپيوک^۷، هومی بابا^۸، ایجاز احمد و دیگران است. این اندیشمندان عمدتاً به بررسی شیوه‌های بازنمایی و نظام‌های ادراکی پرداخته‌اند که قدرت‌های استعماری از آن‌ها به‌عنوان ابزارهای بنیادین سلطه و کنترل بر جوامع مستعمره استفاده کرده‌اند (رامائو، ۲۰۱۲).

1. Civilizing mission
2. Decolonization
3. Aimé Césaire
4. Frantz Fanon
5. Edward Said
6. Bill Ashcroft
7. Gayatri Chakravorty Spivak
8. Homi K. Bhabha

نظریه و نقد پسااستعماری بیش از هر چیز به تحلیل گفتمان استعماری و به چالش کشیدن سوژه امپریالیستی و هژمونی انسان غربی مربوط می‌شود. نقد پسااستعماری در صدد آشکار کردن این نکته است که «سلطه اقتصادی و سیاسی که عناصر کلیدی امپریالیسم و استعمار در قرن هجدهم و نوزدهم را تشکیل می‌داد، همواره با صورتبندی و تکوین گفتمان‌هایی همراه بود که در آنها غیریت مردمان آسیا و آفریقا به عنوان هویتی مستقل نفی می‌شد، و از نظر فرهنگی نیز استعمار می‌شدند. در امتداد همین روند، برتری فرهنگی و اخلاقی قدرت‌های امپریالیستی غربی نیز، همواره بدون کمترین تردید یا پرده‌پوشی مورد تأیید و تأکید قرار می‌گرفت (ساعی، ۱۳۸۵، ۶). مطالعات پسااستعماری، انتقاد خود را با این هدف به هژمونی فرهنگی دانش‌های اروپایی معطوف می‌نماید، که ارزش و عاملیت معرفت‌شناختی جهان غیر اروپایی را مورد تأکید دوباره قرار دهد. احیا پسااستعماری دانش‌های غیر اروپایی، در واقع امتناع از پذیرش برتری شرم‌آوری است که مکانی برای تنها یک قفسه کتاب خوب اروپایی، نسبت به کل پیکره تولیدات ادبی «شرقی» قائل می‌شود (گانندی، ۱۳۹۱، ۶۹).

یکی از برجسته‌ترین پیامدهای ظهور نقد پسااستعماری در سال‌های اخیر، وادار ساختن به بازاندیشی و بازفرمول‌بندی اشکال دانش و هویت‌های اجتماعی است که در بستر استعمار و سلطه غربی شکل گرفته و مشروعیت یافته‌اند. این امر به پیدایش جنبشی فکری در حوزه تولید دانش انجامیده است. البته، این بدان معنا نیست که استعمار و میراث‌های آن تاکنون مورد پرسش قرار نگرفته‌اند؛ ملی‌گرایی و مارکسیسم دو جریان عمده‌ای هستند که از گذشته در تقابل با استعمار مطرح بوده‌اند. با این حال، هر دوی این جریان‌ها در چارچوب روایت‌هایی عمل می‌کردند که اروپا را در مرکز خود قرار می‌دادند (دیرلیک، ۱۹۹۴).

نقد پسااستعماری اخیر، در مقابل، تلاشی است برای زدودن اروپامحوری^۱ که توسط نهادهای دانش غربی ایجاد شده و «دیگری^۲» را در بستر تاریخ به تصرف

1. Eurocentrism

۲. Other در طول تاریخ فرهنگ و تفکر غرب، مردمان، مفاهیم و عقایدی وجود داشته‌اند که تحت عنوان «دیگری» تعریف می‌شوند. مانند هیولاها، بیگانگان یا وحشیانی که ارزش‌های جامعه متمدن را تهدید می‌کنند و یا استحکام خویش‌نهادی انسان را مورد هجوم قرار می‌دهند. لذا منظور از دیگری «غیر خودی» است؛ قدرت و گفتمان مسلط، ارزش‌ها، باورها و همراهان خود را «خودی» و غیر از آن را «دیگری» تعریف می‌کند.

در آورده است (اسپیواک، ۱۳۹۲، ۶۱). در همین راستا، ادوارد سعید در مقدمه کتاب شرق شناسی استدلال کرد که «شرق یکی از عمیق‌ترین و پربسامدترین صور دیگری نزد اروپاییان است» (سعید، ۱۳۸۶). بنابراین، این نقد با درکی عمیق از این واقعیت شکل می‌گیرد که پسااستعمار در موقعیتی فراگیر و جدا از تاریخ پدید نیامده است، بلکه به‌مثابه یک پیامد، در امتداد و «پس از» استعمار، و از خلال آن، موجودیت یافته است (دیرلیک، ۱۹۹۴).

در این فرآیند، نقدی که از دل گفتمان‌های سلطه سربرمی‌آورد، فضایی را اشغال می‌کند که نه به طور کامل درون تاریخ سلطه غربی است و نه بیرون از آن، بلکه در ارتباطی جانبی با آن قرار دارد. این همان موقعیتی است که هومی بابا آن را موقعیت «بینابینی^۱» و «آمیختگی^۲» در عرصه کنش و مذاکره می‌نامد، یا آنچه که گایاتری اسپیواک از آن با اصطلاح «کاتاکرسس^۳» یاد می‌کند؛ یعنی «وارونه‌سازی، جابه‌جایی و تصاحب نظام رمزگذاری ارزش‌ها» (رامراو، ۲۰۱۲).

یکی از مهم‌ترین مباحث در نقد پسااستعماری، بررسی پیوندهای آن با نقد پسامدرنیته است. پسامدرنیته، با رد روایت‌های کلان و تأکید بر عدم قطعیت و تکثر، نقاط مشترکی با نقد پسااستعماری دارد. هرچند پسامدرنیته عمدتاً به نقد مدرنیته در بستر غربی متمرکز است، پسااستعمارگرایی به بررسی تأثیرات استعمار و امپریالیسم بر جوامع غیرغربی می‌پردازد. هر دو جریان بر این باورند که حقیقت‌های مطلق وجود ندارند و دانش همواره در بستر روابط قدرت شکل می‌گیرد. این هم‌پوشانی نظری، امکان خوانش‌های جدیدی از تاریخ و دانش را فراهم می‌آورد (گارسیا فرناندز، ۲۰۲۳).

1. in-between

۲. hybrid (آمیختگی فرهنگی): در نظریه پسااستعماری به معنای ایجاد هویت‌های فرهنگی جدید از ترکیب و آمیختگی فرهنگ‌ها در فضای استعمار و پسااستعمار است. این فضای «بینابینی» که به‌عنوان سومین فضای بیان شناخته می‌شود، جایی است که هویت‌های فرهنگی در تضاد و دوسوگرایی شکل می‌گیرند. این ایده تأکید دارد بر اینکه هویت‌های فرهنگی نه تنها در برخورد با یکدیگر، بلکه در تعامل با روابط قدرت استعمارگرانه و استعمارشده، دچار دگرگونی و تحول می‌شوند.

۳. کاتاکرسس به معنای «استفاده نادرست» یا «تصاحب یک واژه» است، به‌ویژه در زمینه جنبش‌های سیاسی و اجتماعی. این اصطلاح به واژه‌هایی مانند «زن» یا «پرولتاریا» اشاره دارد که برای نمایندگی گروه‌ها به کار می‌روند، حتی اگر هیچ نمایندگی واحد و حقیقی از این گروه‌ها وجود نداشته باشد. در واقع، کاتاکرسس به‌عنوان روشی برای سخن گفتن از چیزی بدون داشتن واژه‌ای دقیق و اصلی عمل می‌کند، و در نتیجه، تنش و ابهام ذاتی در زبان و بازنمایی را آشکار می‌سازد.

۵. یافته‌ها

هر چهار رویکرد نظری مورد بحث در مقاله، رویکردی انتقادی به جهان اجتماعی و پدیده‌های اجتماعی دارند. اگر چه هر کدام از این نحله‌های فکری بر اساس مفروضات معرفت‌شناختی و هستی‌شناسانه خاص خود، نگاهی متفاوت به انتقاد اجتماعی دارند و رسالت مشخصی را برای آن تعریف می‌کنند و بنابراین از یکدیگر متمایز می‌گردند، اما می‌توان معیارهای مشترکی را یافت که بازگو کننده وجه اشتراک این نحله‌های انتقادی است. این معیارها عبارت‌اند از؛

۵-۱. ساخت اجتماعی واقعیت

هر چهار نحله فکری مطرح شده بر این عقیده هستند که واقعیت‌های اجتماعی موجود، ذاتی ازلی و همیشگی ندارند و بنابراین نباید بدیهی پنداشته شوند. این واقعیت‌ها طی تعامل بین گروه‌های اجتماعی مختلف بر ساخته می‌شوند و از آنجا که همه گروه‌های اجتماعی از قدرت یکسانی برخوردار نیستند، لذا واقعیت‌های اجتماعی، به یک معنا واقعیت گروه‌های مسلط هستند. از منظر هر چهار نحله فکری، نقد اجتماعی باید واقعیت‌های اجتماعی بدیهی پنداشته شده را به پرسش بکشد.

از منظر مکتب فرانکفورت، واقعیت پدیده‌ای خنثی یا عینی تلقی نمی‌شود، بلکه در بستر ساختارهای قدرت، ایدئولوژی و گفتمان‌های مسلط شکل می‌گیرد. در این دیدگاه، آنچه به‌عنوان «واقعیت» در جامعه درک می‌شود، برآمده از فرآیندهایی پیچیده و تاریخی است که از طریق نهادها، رسانه‌ها، نظام آموزشی، فرهنگ عامه و عقلانیت ابزاری بازتولید می‌گردد. نظریه‌پردازان این مکتب با نقد عقلانیت مدرن نشان دادند که چگونه عقل ابزاری به‌جای آنکه به‌رایی بشر بینجامد، به سازوکاری برای حفظ سلطه تبدیل شده است. آن‌ها تأکید دارند که مدرنیته نه بازتابی از پیشرفت، بلکه بستری برای تثبیت نابرابری و بازتولید ایدئولوژی است. در این چارچوب، واقعیت اجتماعی نه بازنمودی از حقیقت، بلکه برساخته‌ای ایدئولوژیک است که از طریق ابزارهای فرهنگی جلوه داده می‌شود (گارلیتز، ۲۰۲۳).

فمینیست‌ها معتقدند که واقعیت‌های حاکم بر نظام جنسی و جنسیت، اعتبار مطلق ندارند. از نظر آنان، این واقعیت‌ها بر آمده از سلطه و قدرت گفتمان مردسالار هستند؛ گفتمانی که زنان را به گونه‌ای زنانه جامعه پذیر کرده است. سیمون دو بووار با بیان این قاعده بنیادین که «زن زاده نمی‌شود، بلکه تبدیل به زن می‌شود»، به ایده ساخت اجتماعی جنسیت اشاره دارد (دو بووار، ۱۹۸۸، ۱۳). این مفهوم، که در نقدهای فمینیستی مدرن به شدت مورد توجه قرار گرفته، بر این اصل تأکید دارد که تفاوت‌های میان زنان و مردان نه صرفاً ناشی از عوامل زیستی، بلکه محصول فرهنگ، نهادهای اجتماعی و ساختارهای قدرت است.

نقد پسامدرن همواره بر چالش کشیدن سلسله‌مراتب‌ها متمرکز است، مفاهیم حقیقت و عینیت را نمی‌پذیرد و از پلورالیسم لیبرال حمایت می‌کند. پسامدرنیست‌ها معمولاً این‌گونه استدلال می‌کنند: «هیچ استاندارد نهایی برای قضاوت در مورد آنچه که حقیقت است وجود ندارد زیرا چنین استانداردهایی خود به‌طور اجتماعی ساخته شده و تحت تأثیر روابط قدرت قرار دارند. بنابراین در جامعه هیچ استاندارد عینی وجود ندارد، تنها تکثر معانی و هویت‌های مختلف وجود دارد. بنابراین، مهم است که ادعاهای حقیقت را تجزیه و تحلیل کنیم، دیگر دیدگاه‌ها را به‌عنوان نظرات ممکن و مشروع بپذیریم و دیدگاه خود را به‌عنوان نظراتی معقول و برابر مطرح کنیم» (فوکس و ساندووال، ۲۰۰۸).

در نگاه مطالعات پسااستعماری، آنچه به‌عنوان واقعیت اجتماعی درک می‌شود، حاصل فرآیندهایی تاریخی، گفتمانی و قدرت‌محور است که در بستر استعمار شکل گرفته‌اند. این مکتب بر این باور است که واقعیت، به‌ویژه در رابطه با جوامع غیرغربی، نه بازتابی از حقیقتی عینی، بلکه برساخته‌ای است که از رهگذر بازنمایی‌های تحریف‌شده، نظام‌های دانایی استعماری و ساختارهای سلطه‌گرایانه به وجود آمده است. واقعیت اجتماعی در این چارچوب، از خلال فرایندهایی همچون برچسب‌زنی، کلیشه‌سازی و تولید دانش‌هایی که وابسته به منافع قدرت‌های امپریالیستی هستند، تعریف می‌شود (گارسیا‌فرناندز، ۲۰۲۳). گفتمان شرق‌شناسی، همان‌گونه که ادوارد سعید تحلیل می‌کند، نمونه‌ای بارز از این ساختار معنایی است که به‌جای بازنمایی

«شرق» به گونه‌ای بی طرفانه، آن را از دریچه سلطه غربی ساخته است. در واقع، شناخت از «دیگری»، در خدمت تثبیت برتری فرهنگی و اخلاقی غرب قرار گرفته و به نفی عاملیت و استقلال مردمان مستعمره انجامیده است (رامرانو، ۲۰۱۲).

۲-۵. سیاسی بودن نقد

نقد در علوم اجتماعی، به‌ویژه از منظر مکاتب فرانکفورت، فمینیسم، پسااستعماری و پسامدرنیسم، نه تنها یک فعالیت نظری، بلکه کنشی عمیقاً سیاسی است. این مکاتب نشان می‌دهند که قدرت و سلطه در ابعاد گفتمانی، اجتماعی و نهادی بازتولید می‌شود و نقد، ابزاری برای افشا و مقاومت در برابر این سازوکارهاست. هر یک از این مکاتب، نقد را به‌عنوان فرآیندی سیاسی تعریف کرده و آن را به شیوه خاص خود به کار می‌گیرند. در مکتب فرانکفورت، نقد اساساً معطوف به افشای ایدئولوژی‌های مسلط و تغییر ساختارهای قدرت است. اندیشمندان این مکتب، از جمله هورکهایمر، آدورنو و هابرماس، نشان داده‌اند که چگونه سرمایه‌داری، رسانه‌ها و فرهنگ مصرفی، سلطه را در اشکال نوین حفظ می‌کنند. از این رو، نقد در این مکتب یک کنش سیاسی محسوب می‌شود، زیرا تلاش دارد پشت‌پرده ایدئولوژی‌های پنهان را آشکار کند، نظام‌های سلطه را به چالش بکشد و راه‌هایی برای تغییر اجتماعی ارائه دهد. این نقد نه تنها وضعیت موجود را تحلیل می‌کند، بلکه در پی ایجاد آلترناتیوهای برای خروج از سلطه و کنترل است.

در مکتب فمینیستی نیز نقد یک کنش سیاسی محسوب می‌شود، زیرا ساختارهای مردسالارانه، دولت و نهادهای اجتماعی را به چالش می‌کشد. فمینیست‌ها نشان داده‌اند که قدرت تنها در سطح روابط فردی اعمال نمی‌شود، بلکه در قوانین، سیاست‌گذاری‌ها، نهادهای اقتصادی و فرهنگی نیز بازتولید می‌شود. نقد در این مکتب، نه تنها ایدئولوژی‌های جنسیتی و کلیشه‌های فرهنگی را افشا می‌کند، بلکه بر تغییر قوانین، اصلاح نهادها و مشارکت برابر زنان در عرصه‌های سیاسی و اقتصادی تأکید دارد. به همین دلیل، جنبش‌های فمینیستی همواره در ارتباط مستقیم با سیاست بوده‌اند و نقد آن‌ها به‌عنوان ابزاری برای ایجاد تغییرات اجتماعی و ساختاری عمل کرده است.

همچنین در مکتب پسامدرن، نقد به واسطه ساختارشکنی معنا، حقیقت و گفتمان‌های مسلط، وارد عرصه سیاست می‌شود. متفکرانی مانند میشل فوکو، ژاک دریدا و ژان فرانسوا لیوتار نشان داده‌اند که قدرت نه تنها در دولت‌ها و نهادها، بلکه در زبان، دانش و روایت‌های تاریخی اعمال می‌شود. در این مکتب، نقد سیاسی است زیرا کلان‌روایت‌های تثبیت‌شده مانند مدرنیته، پیشرفت، حقیقت علمی و توسعه را زیر سؤال می‌برد و نشان می‌دهد که این مفاهیم چگونه در راستای حفظ قدرت‌های مسلط عمل می‌کنند. از این منظر، مقاومت از طریق شالوده‌شکنی معنا، خلق روایت‌های جایگزین و ایجاد چندصدایی در برابر سلطه گفتمانی امکان‌پذیر است (فوکس و ساندووال، ۲۰۰۸).

در مطالعات پسااستعماری، نقد مستقیماً ساختارهای استعماری و نواستعماری را هدف می‌گیرد و از این رو، کنشی کاملاً سیاسی تلقی می‌شود. اندیشمندانی مانند ادوارد سعید، گایاتری اسپیواک و هومی بابا نشان داده‌اند که استعمار تنها یک پدیده تاریخی نیست، بلکه همچنان از طریق گفتمان‌های غرب‌محور و بازنمایی‌های نابرابر بازتولید می‌شود. نقد پسااستعماری، سیاست‌های دانش و سلطه را افشا کرده و بر ضرورت استعمارزدایی کردن دانش، بازتعریف هویت‌های استعمارزده و ایجاد فضای برابر برای روایت‌های محلی تأکید می‌کند. این نقد، مقابله‌ای مستقیم با قدرت‌های جهانی، دولت‌های استعمارگر و نظام‌های فکری غرب‌محور است و در نتیجه، ماهیتی کاملاً سیاسی دارد (دیرلیک، ۱۹۹۴). در مجموع، نقد در هر چهار مکتب کنشی سیاسی است، زیرا مستقیماً با ساختارهای قدرت درگیر می‌شود و تلاش دارد آن‌ها را به چالش بکشد، افشا کند و راه‌هایی برای تغییر ارائه دهد. این چهار رویکرد، نشان می‌دهند که نقد فراتر از تحلیل نظری، یک ابزار مقاومت و عاملی برای تغییرات اجتماعی و سیاسی است.

۳-۵. مسئله فرودستان

در مکاتب فرانکفورت، فمینیسم، پسااستعماری و پسامدرن، مفهوم فرودستان^۱ جایگاه ویژه‌ای دارد. این مکاتب نشان می‌دهند که سلطه و نابرابری چگونه در ساختارهای

اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و گفتمانی بازتولید می‌شود و گروه‌هایی را در موقعیت فرودست قرار می‌دهد. اگرچه مفهوم فرودست در هر کدام از نحله‌های فوق ذکر با ادبیات خاص همان نحله صورت‌بندی شده است (فرودست، حاشیه ای، دیگری و...)، لکن همه آنها به نوعی گروهی را همچون فرودست یا گروه «غیر مرکز» تعریف می‌کنند؛ گروهی که صدای آنها باید شنیده شود و علم اجتماعی رسالت دفاع از حقوق ضایع شده آنها را به دوش می‌کشد. هر کدام از این مکاتب تلاش دارند تا صدای فرودستانی باشند که در هیاهوی فرادستان نادیده گرفته می‌شوند.

در مکتب فرانکفورت، فرودستان افرادی هستند که در ساختار سرمایه‌داری و نظام ایدئولوژیک سلطه، سرکوب و به حاشیه رانده شده‌اند. اندیشمندان مکتب فرانکفورت، از جمله آدورنو، هورکهایمر و مارکوزه، نشان می‌دهند که چگونه فرهنگ مصرفی، رسانه‌ها و عقلانیت ابزاری، آگاهی مردم را شکل داده و آنها را در وضعیت پذیرش سلطه قرار می‌دهد. بنابراین در این مکتب، فرودستان نه تنها شامل طبقه کارگر در نظام سرمایه‌داری هستند، بلکه تمام کسانی که تحت تأثیر ایدئولوژی‌های رسانه‌ای و تبلیغاتی قرار دارند نیز فرودست محسوب می‌شوند. نظام سلطه با استفاده از فرهنگ عامه، تبلیغات و صنعت سرگرمی، افراد را از تفکر انتقادی بازمی‌دارد و آنها را به مصرف‌کنندگان مطیع تبدیل می‌کند. این دیدگاه بر این باور است که رهایی فرودستان تنها از طریق آگاهی‌بخشی، نقد اجتماعی و تغییر ساختارهای اقتصادی و فرهنگی امکان‌پذیر است (آدورنو و هورکهایمر، ۱۳۸۷).

در مکتب فمینیستی، فرودستان زنانی هستند که در نظام‌های پدرسالار به حاشیه رانده شده و از حقوق برابر محروم شده‌اند. متفکرانی مانند سیمون دو بووار، جودیت باتلر و دونا هاراوی نشان داده‌اند که نابرابری جنسیتی نه امری طبیعی، بلکه ساخته شده فرهنگ، نهادها و ایدئولوژی‌های مردسالار است. دو بووار در کتاب «جنس دوم» تأکید می‌کند که زن به‌عنوان «دیگری» تعریف شده و در مقایسه با مرد، به‌عنوان فرودست بازنمایی شده است. باتلر نیز با این دیدگاه موافق بوده و اظهار داشته است که «جنس از

نظر تعریف، همیشه همان جنسیت بوده است». این فرودستی در تمام جنبه‌های زندگی زنان، از کار و سیاست گرفته تا خانواده، زبان و بازنمایی در رسانه‌ها دیده می‌شود. در این مکتب، فرودستی تنها به زنان محدود نمی‌شود، بلکه شامل همه اقلیت‌های جنسیتی نیز هست (تانگ، ۲۰۰۹، ۲۸۱). البته فمینیسم تقاطع‌گرایی^۱ نشان می‌دهد که فرودستی در زنان طبقه پایین، زنان رنگین‌پوست و اقلیت‌های جنسیتی چندلایه و پیچیده‌تر است. مقاومت در برابر این فرودستی از طریق افشای نقش ایدئولوژی‌های جنسیتی، نقد قوانین نابرابر، تغییر در نهادهای اجتماعی و تقویت عاملیت زنان و اقلیت‌های جنسیتی امکان‌پذیر است. از دیدگاه پسامدرنیسم، فرودستی مفهومی ثابت و مطلق نیست، بلکه درون شبکه‌های قدرت و گفتمان‌های اجتماعی شکل می‌گیرد و همواره در حال تغییر است. متفکرانی مانند میشل فوکو و ژاک دریدا نشان داده‌اند که فرودستی نه تنها ناشی از سلطه اقتصادی یا سیاسی، بلکه نتیجه شیوه‌های تولید دانش، زبان و گفتمان‌های مسلط است (لون، ۲۰۲۳). به بیان فوکو، قدرت نه تنها از بالا به پایین، بلکه درون شبکه‌های اجتماعی، نهادها، دانش و حتی زبان اعمال می‌شود. بنابراین، فرودستان افرادی هستند که در این شبکه‌های قدرت، جایگاهی فرودست به آن‌ها اختصاص داده شده است. این می‌تواند شامل اقلیت‌های قومی، گروه‌های حاشیه‌ای، هویت‌های نامتعارف و تمام کسانی باشد که از سوی گفتمان‌های مسلط طرد شده‌اند. در این مکتب، مقاومت فرودستان نه از طریق یک انقلاب بزرگ، بلکه از طریق شکستن روایت‌های تثبیت‌شده، بازتعریف معناها و ایجاد فضاهای چندصدایی در برابر گفتمان‌های سرکوب‌گر امکان‌پذیر است.

در مطالعات پسااستعماری، فرودستان مردمان مستعمره، جوامع غیرغربی و کسانی هستند که در گفتمان استعماری به‌عنوان «دیگری» بازنمایی شده‌اند. متفکرانی مانند ادوارد سعید، هومی بابا و گایاتری اسپیواک نشان داده‌اند که چگونه استعمارگران، مردم مستعمره را به‌عنوان عقب‌مانده، غیرمتمدن و نیازمند هدایت غربی تصویر کرده‌اند. اسپیواک در مقاله معروف خود «آیا فرودستان می‌توانند سخن بگویند؟» به این مسئله

1. Intersectional Feminism

می‌پردازد که فرودستان واقعی، یعنی زنان و طبقات پایین جوامع استعمارشده، حتی در گفتمان‌های ضداستعماری نیز به حاشیه رانده می‌شوند. او مفهوم «فرودست» را برای اشاره به کسانی به کار می‌برد که به دلیل جایگاه اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی‌شان، در روایت‌های تاریخ‌نگارانه استعماری و همچنین در تاریخ‌نگاری ملی‌گرایانه کشورهای جهان سوم، نادیده گرفته شده‌اند. این گروه‌ها شامل کشاورزان تهی‌دست، قبیله‌نشینان و کارگران غیررسمی هستند که خارج از ساختارهای قدرت و سازمان‌یافتگی قرار دارند. تحلیل اسپوواک به‌طور خاص بر وضعیت زنان فرودست تمرکز دارد؛ زنانی که هم از نظر اقتصادی و هم از حیث جنسیتی به حاشیه رانده می‌شوند و در نتیجه، صدای آنان در گفتمان‌های مسلط غایب باقی می‌ماند (اسپوواک، ۱۳۹۲، ۱۰۰). این دیدگاه نشان می‌دهد که فرودستی نه تنها به دلیل سلطه استعماری، بلکه به واسطه ساختارهای اجتماعی داخلی و گفتمان‌های جهانی بازتولید می‌شود. در این مکتب، فرودستان نه تنها باید از سلطه استعماری رهایی یابد، بلکه باید صدای خود را در برابر ساختارهای جهانی شده و دانش غرب‌محور بازیابد. مقاومت در برابر فرودستی از طریق بازتعریف روایت‌های تاریخی، احیای دانش بومی و افشای گفتمان‌های سلطه‌گر غربی امکان‌پذیر است.

بنابراین پرداختن به مسئله فرودستان و به حاشیه‌راندگان یکی از جدی‌ترین ارکان هر چهار نحله فکری است. بر همین اساس که کارگران و تمامی افرادی که تحت تأثیر ایدئولوژی‌های کاذب رسانه‌ای و تبلیغاتی قرار دارند (مکتب فرانکفورت)، زنانی که قربانی نظام مردسالاری و سازوکارهای نابرابری جنسیتی شده‌اند (فمینیسم)، مردمان مستعمره، جوامع غیرغربی و تمامی کسانی که در گفتمان استعماری به‌عنوان «دیگری» بازنمایی شده‌اند (مطالعات پسااستعماری) و اقلیت‌های قومی، گروه‌های حاشیه‌ای، هویت‌های نامتعارف و تمام کسانی که در هیاهوی فراروایت‌های مسلط طرد شده‌اند (پست‌مدرنیسم) فرودستانی هستند که این نحله‌های فکری خود را مقید به دفاع از حقوق آنان می‌دانند.

۴-۵. نقد به مثابه برملاسازی

اصطلاح برملاسازی بیشتر به فرایند آشکار کردن روابط قدرت پنهان، سازوکارهای سلطه، و ایدئولوژی‌هایی که فرودستی را بازتولید می‌کنند، اشاره دارد. اگر چه هر کدام از مکاتب برملاسازی را از زاویه‌ای خاص می‌نگرند، لکن همه آنها مقید به این امر هستند که نقد باید افشاگر باشد؛ یعنی بتواند روابط پنهان قدرت و سازوکارهای سلطه را برملا کند.

برملاسازی در مکتب فرانکفورت به معنای افشای ایدئولوژی‌های پنهان، ساختارهای سلطه و چگونگی بازتولید نابرابری‌ها از طریق فرهنگ، رسانه و عقلانیت ابزاری است. نظریه‌پردازانی مانند آدورنو و هورکهایمر نشان داده‌اند که چگونه مدرنیته، به جای رهایی انسان، او را در نظام‌های سلطه گرفتار کرده و این امر را طبیعی جلوه داده است (آدورنو و هورکهایمر، ۱۳۸۷). آنها به طور مشخص نقد را به عنوان ابزاری برای افشای تناقضات درونی عقلانیت مدرن و برملا ساختن روابط پنهان سلطه در جامعه تعریف می‌کنند. بنابراین، وظیفه نقد اجتماعی در مکتب، برملاسازی این فرآیندهای پنهان و ایجاد آگاهی انتقادی است.

از منظر فمینیسم، برملاسازی به معنای آشکار کردن ساختارهای مردسالاری، نقش‌های جنسیتی تحمیل‌شده، و مکانیزم‌هایی است که زنان را در موقعیت‌های فرودست قرار می‌دهند. سیمون دوبووار، جودیت باتلر و دیگر فمینیست‌ها بر این نکته تأکید دارند که زن بودن یک وضعیت طبیعی نیست، بلکه نتیجه هنجارهای اجتماعی، فرهنگی و ایدئولوژیک است. بنابراین از دیدگاه فمینیست‌ها برملاسازی یعنی نشان دادن اینکه چگونه نظام‌های مردسالار، بدن، جنسیت و نقش‌های اجتماعی را به‌گونه‌ای تعریف می‌کنند که زنان را محدود نگه دارند.

در مکتب پسامدرنیسم، برملاسازی به معنای افشای ناپایداری حقیقت‌های به‌ظاهر مطلق و نشان دادن اینکه چگونه قدرت از طریق گفتمان و دانش، واقعیت را می‌سازد. متفکرانی مانند فوکو نشان داده‌اند که حقیقت چیزی جز نتیجه روابط قدرت نیست و هر ادعای حقیقت، بخشی از یک ساختار سلطه است. بنابراین، هدف برملا کردن

سازوکارهایی است که از طریق آن فرا روایت‌ها و گفتمان‌های مسلط، هویت‌ها و معانی را تثبیت کرده و سایر روایت‌ها و گفتمان‌ها را سرکوب می‌کنند.

در دیدگاه پسااستعماری، برملاسازی به معنای افشای گفتمان‌های استعماری و فرآیند «دیگری‌سازی» است. متفکرانی چون ادوارد سعید و فرانتس فانون نشان داده‌اند که چگونه دانش شرق‌شناسی و روایت‌های غربی، مردمان مستعمره را فرودست و ناتوان جلوه داده‌اند. بنابراین برملاسازی از این منظر یعنی نشان دادن اینکه چگونه این گفتمان‌ها هنوز هم در سیاست، فرهنگ و رسانه‌ها ادامه دارند و بازتولید می‌شوند.

۵-۵. انتقاد ابزاری برای رهایی بخشی

مفهوم رهایی‌بخشی در مقاله به عنوان هدف یا پیامد برملاسازی سازوکارهای سلطه و فرودستی در هر چهار مکتب مطرح شده است. همه مکاتب، در این باور اتفاق نظر دارند که «نقد باید رهایی را به ارمغان بیاورد»؛ رهایی از سلطه فرادستان، ایدئولوژی‌های کاذب، واقعیت‌های مخدوش و سازوکارهای اعمال قدرت.

در مکتب فرانکفورت، رهایی‌بخش بودن، در گرو آگاهی انتقادی و نقد ایدئولوژی است. نظریه‌پردازانی مانند آدورنو و هورکهایمر بر این باورند که ساختارهای قدرت مدرن و رسانه‌های جمعی، انسان را به سوژه‌ای منفعل تبدیل کرده‌اند. بنابراین، رهایی از سلطه، نیازمند شناخت و افشای نقش ایدئولوژی در بازتولید این ساختارها است. هابرماس نیز بر عقلانیت ارتباطی و امکان ایجاد دیالوگ آزاد برای رسیدن به جامعه‌ای عادلانه‌تر تأکید دارد. از نظر فمینیسم، رهایی‌بخش بودن به معنای بازتعریف نقش‌های جنسیتی، نقد مردسالاری و ایجاد فضایی برای بیان تجربیات و خواسته‌های زنان است. نظریه‌پردازانی مانند سیمون دوبووار، جودیت باتلر و بل هوکس، تأکید دارند که رهایی زنان مستلزم افشای ساختارهای سرکوبگر، نقد جوهرگرایی جنسیتی و ایجاد امکان بازتعریف هویت‌های زنانه است. باتلر نشان می‌دهد که رهایی نه از طریق پذیرش یک هویت ثابت، بلکه از طریق امکان بازتعریف مداوم هویت‌ها در تعامل با قدرت حاصل می‌شود (باتلر، ۱۹۸۶؛ به نقل از فریزر، ۲۰۰۲).

پسامدرنیسم، رهایی را در شکستن روایت‌های کلان و پذیرش تکثر و تفاوت می‌بیند. در این مکتب، هر گونه ادعای حقیقت مطلق، بخشی از سازوکار قدرت است که باید به چالش کشیده شود. فوکو نشان می‌دهد که رهایی بخش بودن، نه از طریق یافتن «حقیقتی برتر»، بلکه از طریق مقاومت در برابر دانش‌های مسلط و پذیرش گفتمان‌های متکثر ممکن است.

در مطالعات پسااستعماری، رهایی بخش بودن، در فرایند استعمارزدایی و بازپس‌گیری هویت و تاریخ مردمان مستعمره نهفته است. متفکرانی مانند فرانتس فانون، ادوارد سعید و گایاتری اسپیواک نشان می‌دهند که چگونه استعمار فقط یک فرایند سیاسی و اقتصادی نبوده، بلکه از طریق گفتمان، دانش و فرهنگ، فرودستی را بازتولید کرده است. رهایی در اینجا به معنای بازیابی صدهای به حاشیه رانده‌شده و شکستن سلطه گفتمان‌های استعماری است (رامراو، ۲۰۱۲).

۶. جمع بندی، بحث و تلفیق یافته‌ها

مباحث فوق روشن می‌سازد که هر کدام از مکاتب مطروحه در این پژوهش، بر مبنای مفروضات هستی‌شناسانه و معرفت‌شناختی خویش، نگاهی متفاوت پیرامون مسئله نقد اجتماعی طرح ریزی می‌کنند و بر اساس همین جهان‌بینی‌های خاص‌شان از یکدیگر متمایز می‌گردند. با این حال، پنج مفهوم کلیدی «اعتقاد به برساخت اجتماعی واقعیت» «سیاسی بودن»، «مسئله فرودستان»، «برملاسازی» و «رهایی بخشی» از منظر هر چهار نحله فکری نقش حیاتی و اساسی در انتقاد اجتماعی دارد. این مفاهیم در ارتباطی پویا با یکدیگر قرار گرفته و هر یک بخشی از سازوکار پیچیده قدرت را روشن می‌سازد.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که متفکران هر چهار مکتب، وفادار به این مفروضه بنیادین هستند که «واقعیت‌های اجتماعی مطلق نیستند؛ بلکه برساخته می‌شوند». این بدان معناست که اگر چه تسلط سرمایه‌داری، برتری جنسی و جنسیتی مردان، محوریت اروپا و استعمارگران و حقانیت کلان روایت‌هایی همچون عقلانیت، روشنگری و... به

ظاهر بدیهی انگاشته می‌شود، لکن آنها را باید همچون برساخته‌هایی در نظر گرفت که ازلی و ابدی نیستند؛ این واقعیت‌ها بازگو کننده نظام باورها و الگوی ارزشی گروه‌های قدرتمند هستند و باید آنها را به دیده تردید نگرسیت. بنابراین نقد اجتماعی لاجرم باید سازوکارهای برساخته‌شدن واقعیت‌های اجتماعی را به پرسش بگیرد.

نقد نمی‌تواند سازوکارهای قدرت و اعمال سلطه را به چالش بکشد، اما سیاسی نباشد. بنابراین سیاسی بودن به‌عنوان بستری برای شکل‌گیری و اعمال قدرت، نقطه آغاز چرخه انتقاد اجتماعی است؛ جایی که قدرت از طریق نهادها، گفتمان‌ها و ساختارهای اجتماعی، به‌گونه‌ای فراگیر عمل می‌کند. در نتیجه این فرآیند، وضعیت فرودستی شکل می‌گیرد؛ موقعیتی که گروه‌هایی خاص طی فرآیند «غیریت‌سازی» به «دیگری» تبدیل می‌شوند و از آن پس به واسطه سلطه سیاسی، فرهنگی یا معرفتی، در حاشیه قرار می‌گیرند. اگر چه کارگران و قربانیان ایدئولوژی‌های کاذب (فرانکفورت)، زنان (فمینیسم)، مردمان مستعمره (مطالعات پسااستعماری) و اقلیت‌ها (پسامدرنیسم) به‌عنوان فرودست از نظر ماهیت متفاوت هستند، اما نکته اشتراک در این مسئله است که هر چهار نحله مورد بررسی تلاش می‌کنند تا صدای فرودستانی باشند که صدایشان در هیاهوی فرادستان به‌تنگنارنده شده است.

در پاسخ به این سلطه، فرآیند برملاسازی به‌عنوان رسالت نقد اجتماعی پدیدار می‌گردد؛ تلاشی نظری و عملی برای افشای مکانیزم‌های پنهان قدرت، بازنمایی‌های ایدئولوژیک، گفتمان‌های مسلط و غیریت‌سازی‌ها. این افشاگری، زمینه‌ساز امکان رهایی‌بخشی است؛ مرحله‌ای که در آن، از طریق نقد، آگاهی و مقاومت، می‌توان ساختارهای سلطه را به چالش کشید و چشم‌اندازی برای دگرگونی اجتماعی گشود. بنابراین متفکران هر چهار نحله فکری مقید به این گزاره هستند که «نقد باید رهایی‌بخش باشد»؛ رهایی فرودستان و به حاشیه‌رانده‌شدگان از سلطه ایدئولوژی کاذب نظام سرمایه‌داری (مکتب فرانکفورت)، ساختار مسلوب کننده نظام مردسالاری (فمینیسم)، برتری جویی و اروپا محوری استعمارگران (مطالعات پسااستعماری) و فراروایت‌های گروه‌های اکثریتی که ادعای حقیقت دارند (پسامدرنیسم).

در نهایت، این بررسی نشان می‌دهد که قدرت، سازوکاری ایستا و مطلق نیست، بلکه پدیده‌ای سیال و بازتولیدشونده است که همواره می‌توان آن را مورد نقد قرار داد. فهم مفاهیم کلیدی مذکور و رابطه میان آن‌ها، چارچوبی مؤثر برای تحلیل و نقد وضعیت‌های اجتماعی، فرهنگی و تاریخی فراهم می‌آورد و راه‌هایی برای امکان تغییر و رهایی پیشنهاد می‌کند.

۷. تعارض منافع

هیچ‌گونه تضاد منافی از سوی نویسندگان گزارش نشده است.

منابع

- ابراهیمی مینق، جعفر؛ امیری، محمد؛ و عامری، مهدی (۱۳۸۶). مکتب فرانکفورت و نظریه انتقادی (آراء و نظریه‌ها). پژوهشنامه علوم اجتماعی، ۱(۴)، ۶۵-۸۸.
- ارشاد، فرهنگ (۱۳۸۵). جایگاه نقد در آموزش علوم اجتماعی: بستری برای توسعه علوم فرهنگی. پژوهش نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، ۱۷، ۵-۳۴. <https://civilica.com/doc/100614>
- اسپیواک، گایاتری چاکروارتی؛ مورتون، استفان (۱۳۹۲). گایاتری چاکروارتی اسپیواک؛ استفان مورتون (ترجمه نجمه قابلی). تهران: انتشارات بیدگل.
- آدورنو، تئودور؛ هورکهایمر، ماکس (۱۳۸۷). دیالکتیک روشنگری: قطعات فلسفی (ترجمه مراد فرهادپور و امید مهرگان؛ چاپ سوم). تهران: انتشارات گام نو. (تاریخ اصل اثر ۲۰۰۲)
- حافظنیا، محمدرضا (۱۳۹۸). مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی. تهران: انتشارات سمت.
- حسینی، سیدمحمدحسین؛ کشاورز، سوسن (۱۳۹۶). نهاده‌سازی فرهنگ نقد در جامعه علمی با کدام پارادایم یا بنیان علمی: مدرنیسم، پست‌مدرنیسم یا آشوب-پیچیدگی؟. پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۷، ۲۹-۵۳.
- حقیقی، شاهرخ (۱۳۷۹). گذار از مدرنیته؟ نیچه، فوکو، لیوتار، دریدا. تهران: انتشارات آگاه.
- دوبوواری، سیمون (۱۳۷۹). جنس دوم (ترجمه قاسم صنعوی). تهران: انتشارات توس.
- رحمتی، حسینعلی (۱۳۸۷). چرایی و چگونگی نقد فلسفه اخلاق فمینیستی. پژوهش مطالعات زنان، ۶(۴)، ۱۰۹-۱۲۶.
- ریترز، جورج (۱۳۸۹). نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر (ترجمه محسن ثلاثی). تهران: انتشارات علمی.
- ساعی، احمد (۱۳۸۵). مقدمه‌ای بر نظریه و نقد پسااستعماری. مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ۷۳، ۱۳۳-۱۵۴.
- سعید، ادوارد (۱۳۸۶). شرق‌شناسی (ترجمه لطفعلی خنجی). تهران: نشر امیرکبیر.
- صادقی فسایی، سهیلا؛ عرفان منش، ایمان (۱۳۹۴). مبانی روش‌شناختی پژوهش اسنادی در علوم اجتماعی، مورد مطالعه: تأثیرات مدرن شدن بر خانواده ایرانی. راهبرد فرهنگ، ۲۹، ۹۱-۶۱.
- کاسیرر، ارنست (۱۳۸۹). فلسفه روشنگری (ترجمه یدالله موقن). تهران: انتشارات نیلوفر.
- کیویستو، پیتر (۱۳۷۸). اندیشه‌های بنیادی در جامعه‌شناسی (ترجمه منوچهر صبوری). تهران: نشر نی.
- گاندی، لایلا (۱۳۹۱). پسااستعمارگرایی (ترجمه مریم عالمزاده، همایون کاکاسلطانی). تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

لش، اسکات (۱۳۸۳). جامعه‌شناسی پست‌مدرنیسم (ترجمه شاپور بهیان). تهران: نشر ققنوس.

لیوتار، ژان فرانسوا (۱۳۹۵). وضعیت پست‌مدرن: گزارشی درباره دانش (ترجمه حسینعلی نوذری). تهران: گام نو.

محمدپور، احمد (۱۳۸۸). ژان فرانسوا لیوتار و پیدایش علوم اجتماعی پست مدرن: خاستگاه نظری و مبانی پارادایمیک. مجله علوم اجتماعی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۱، ۳۹-۸۲.

مشیرزاده، حمیرا (۱۳۸۱). از جنبش تا نظریه اجتماعی: تاریخ دو قرن فمینیسم. تهران: نشر پژوهش شیرازه.

نوذری، حسینعلی (۱۳۸۶). نظریه انتقادی مکتب فرانکفورت در علوم انسانی و اجتماعی. تهران: نشر آگه.

Ahmed, J. U. (2010). Documentary research method: New dimensions. *Indus Journal of Management & Social Sciences*, 4, 1-14.

Bargetz, B., & Sanos, S. (2020). Feminist matters, critique and the future of the political. *Feminist Theory*, 0(0), 1-16. doi:10.1177/1464700120967311

Baudrillard, J. (1993). *Symbolic exchange and death*. SAGE Publications Ltd.

Bayu, E. K. (2019). A comparative analysis on the perspectives of African feminism vs. Western feminism: Philosophical debate with their criticism and its implication for women's rights in Ethiopia context. *International Journal of Sociology and Anthropology*, 11(4), 54-58. doi:10.1177/1464700120967311

Campbell, R., & Wasco, S. M. (2000). Feminist approaches to social science: Epistemological and methodological tenets. *American Journal of Community Psychology*, 28(6), 773-791.

Crawford, M. (1989). Feminist theory, feminist psychology. *Psychology of Women Quarterly*, 13(4), 477-491. doi:10.1111/j.1471-6402.1989.tb01015.x

Dirlik, A. (1994). The postcolonial aura: Third world criticism in the age of global capitalism. *Critical Inquiry*, 20(2), 328-356. doi:10.1086/448714

Finlayson, J. G. (2009). Morality and critical theory: On the normative problem of Frankfurt School social criticism. *Telos*, 2009(150), 57-74. doi:10.3817/0309146007

Fraser, M. (2002). What is the matter of feminist criticism?. *Economy and Society*, 31(4), 606-625. doi:10.1080/0308514022000020715

Fuchs, C., & Sandoval, M. (2008). Positivism, postmodernism, or critical theory? A case study of communications students' understandings of criticism. *Journal for Critical Education Policy Studies*, 6(2), 112-141.

Garlitz, D., & Zompetti, J. (2023). Critical theory as post-Marxism: The Frankfurt School and beyond. *Educational Philosophy and Theory*, 55(2), 141-148.

Haraway, D. (1988). *Primate visions: Gender, race, and nature in the world of modern science*. New York: Routledge.

- Karim, M.H.B.A., & Azlan, A.A. (2019). Modernism and postmodernism in feminism: A conceptual study on the developments of its definition, waves and school of thought. *Malaysian Journal of Social Sciences and Humanities*, 4(1), 1–14.
- Lone, F.A. (2023). Postmodernism: A critical analysis. *International Journal for Multidisciplinary Research*, 5(4), 1-4.
- Pasi, K.M.H., Rasyidin, & Harahap, R.M. (2020). Education system of modern Islamic boarding school in the postmodern era. *Journal Pendidikan Islam*, 3(3), 311–323. doi:10.31538/nzh.v3i3.805
- Ramrao, T.N. (2012). Post-colonial theory: A retrospect. In *Proceedings of the National Seminar on Postmodern Literary Theory and Literature*, 393.
- Tong, R. (2009). *Feminist thought: A more comprehensive introduction*. Westview Press.
- Yousef, T. (2017). Modernism, postmodernism, and metamodernism: A critique. *International Journal of Language and Literature*, 5(1), 33–43.

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۴۰

دوره ۱۷، شماره ۳
تابستان ۱۴۰۴
پیاپی ۶۷